het BUITEN

Kastelen, buitenplaatsen en hun bewoners

december 2019 | Jaargang 1 | Nr. 3

Historische kassen op buitenplaatsen

De wereld in miniatuur **Kinderspeelhuisjes**

Interview: wisseling van de wacht bij VPHB

Column Erik de Jong

Mr R.J. Nieuwland

NOTARIEEL JURIDISCH ADVISEUR – ESTATE PLANNER

RENTMEESTER

Adviseert particulieren, familiestichtingen en landgoedeigenaren

in het bijzonder inzake:

- landgoederen en rijksmonumenten;
- Natuurschoonwet-rangschikkingen;
- oprichting van stichtingen/Algemeen Nut Beogende Instellingen;

- koopovereenkomsten van onroerende zaken;
- uitgifte in erfpacht en vestiging opstalrechten;
- agrarisch recht, pacht en jachtrechten;

- testamenten en huwelijksvoorwaarden;
- overdracht naar de jonge generatie;
- afwikkeling nalatenschappen inclusief aangifte erfbelasting.

Postbus 82066 2508 EB 's-Gravenhage T 070 - 360 40 09 M 06 - 53 28 89 46

E info@nieuwland-advies.nl I www.nieuwland-advies.nl

Een *New Deal* tussen binnen en buiten

Onlangs las ik dat er gemiddeld acht hectare per dag aan het landelijk gebied onttrokken wordt voor uitbreiding van een stad of industrieterrein ergens in ons land. Dit onthutsende cijfer kwam ik tegen al bladerend door *Panorama Nederland*, het toekomstperspectief dat het College van Rijksadviseurs schetst van de ruimtelijke inrichting van Nederland. Floris Alkemade, Rijksbouwmeester en een van de auteurs, pleit voor een *New Deal* tussen de boeren en de (verstedelijkte) maatschappij. Maar de nieuwe heilige graal van de vaderlandse planologie wordt een inclusieve en integrale gebiedsgerichte aanpak. Is dit nieuw? Ik moest aan de Beemster denken, de zeventiende-eeuwse droogmakerij tussen Amsterdam en Alkmaar. Hoeveel gebiedsgerichte opgaven en ruimtelijke koppelkansen werden daar rond 1610 al niet succesvol samengebracht? Waterveiligheid, circulaire landbouw, uitbreiding van de bouwvoorraad (weliswaar alleen voor de elite) en landschapsontwikkeling in één. En dat allemaal ontwikkeld door een stel particulieren, durfkapitalisten (*venture capitalists*) zou men tegenwoordig zeggen. Dit alles, omdat de stedelijke elite het buitenleven had ontdekt en geen zin meer had in de stank van de zomerse stad.

Tijdens het maakproces van dit derde nummer van *Het Buiten*, kwam de filosofische vraag over hoe wij ons als verstedelijkte Nederlanders moeten verhouden tussen 'binnen' – als stad en onze huizen – en 'buiten' – als natuur en landschap – bij mij regelmatig bovendrijven. Allereerst door de actualiteit van de stikstofcrisis en de daaropvolgende protesten van boeren en bouwers. Ook hier is duidelijk sprake van een verstoorde verhouding tussen binnen en buiten. Met als gevolg dat door de plotselinge bouw- en projectenstop Nederland tijdelijk even geen acht hectare groen per dag verliest. Maar een duurzaam evenwicht is nog niet in zicht.

Ook de inhoud van deze editie van *Het Buiten* laat de lezer regelmatig reflecteren op de verhouding tussen binnen en buiten. Het hoofdartikel beschrijft in vogelvlucht de ontwikkelingen van de kassencultuur op buitenplaatsen van de zeventiende eeuw tot nu. Aan gepassioneerde tuinliefhebbers hebben we onze prachtige historische oranjerieën en botanische kassen te danken. Door deze te verwarmen ontstond er een subtropisch binnenklimaat op de koude Hollandse grond. Zo konden ananas, citroen en sinaasappel van Hollandse bodem worden geteeld. De Nederlandse koopman die na het landschap nu ook zijn eigen (micro)klimaat kon controleren.

Dát het Nederlandse landschap al eeuwenlang mensen in vervoering kan brengen, illustreren de dagboekaantekeningen van Jacomina Scheltema maar al te duidelijk. In het derde deel uit de serie over hun reis in 1799, blijkt hoe Jacomina en Taco als stadse Rotterdammers onder de indruk zijn van de woeste cascade op Landgoed Beekhuizen, gelegen aan de Veluwezoom. Ongekend wilde natuur in Nederland, of toch weer gecultiveerd landschap aangelegd door een rijke stedeling?
Een opvallend fenomeen als een 'speelhuisje' op een buitenplaats haakt hier mooi bij aan. In haar artikel beschrijft Christine Damsté dat kinderen uit de rijke stedelijke elite in de zomer op de buitenplaatsen van hun (groot)ouders 'boerinnetje' mochten spelen om zo dichterbij de natuur, bij het buitenleven te komen. In deze kinderspeelhuisjes konden kinderen een eigen wereld creëren, waarbij het gevoel van vrijheid en natuurbeleving een grote rol speelde. In het veilige binnen kon het woeste buiten worden ontdekt. In het dubbelinterview tussen Per Insinger, de inmiddels afgezwaaide voorzitter van VPHB en zijn opvolger Robert Croll, komen de tegenstelling tussen binnen en buiten op meerdere vlakken ter sprake. De buitenplaatsen zijn de parels van het buitengebied, maar instandhouding van dit erfgoed is een zaak van het collectief, van binnen (bewoners) én buiten (bezoekers). Samen moeten zij tot een duurzaam evenwicht komen tussen een grotere toegankelijkheid van het erfgoed en de privacy van de bewoner.

Niet in de laatste plaats zal de lezer gedwongen worden over binnen en buiten te contempleren na het lezen van het sluitstuk van dit tijdschrift. De column van Erik de Jong is zeker *food for thought.*

Ik wens u, namens de redactie, hele fijne feestdagen toe. Binnen én buiten.

Jephta Dullaart
Hoofdredacteur *Het Buiten*

3

Jaargang 1,
nummer 3
december 2019

Het Buiten verschijnt driemaal per jaar

COLOFON

Uitgever
Het Buiten is een uitgave van Stichting Het Buiten, Klooster O.L.V. Ter Eem, Daam Fockemalaan 22, 3818 KG Amersfoort
www.het-buiten.nl, secretariaat@het-buiten.nl

Redactie
Jephta Dullaart (hoofdredacteur), Fred Vogelzang, Heidi van Limburg Stirum, Helene Blaak en Merel Haverman.
Contact met de redactie kan via hoofdredacteur@het-buiten.nl

Redactie Adviesraad
Em. prof. dr. Yme Kuiper (voorzitter), Drs. Anne Mieke Backer, Drs. Epko Bult, Paul Mosterd, Dr. Jet Pijzel-Dommisse, Mr. Sander Schimmelpenninck

Advertentieverkoop
Didier van Det (BCM Media); adverteren@het-buiten.nl

Basisontwerp
Studio Berry Slok, Amsterdam

Opmaak
Frank de Wit, Zwolle

Druk
BCM Media BV, Eindhoven

Copyright/Disclaimer
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden op welke wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *Het Buiten* is met de grootst mogelijke zorgvuldigheid samengesteld. Toch is het mogelijk dat informatie in dit blad onvolledig of onjuist is. De uitgever aanvaardt geen enkele aansprakelijkheid voor eventueel geleden schade door onjuistheden in dit blad.

ISSN 2665-9743

BEELDVERANTWOORDING
Foto omslag De Kinderkerstwandeling op Landgoed Calorama in Noordwijk, 2018. Foto Barteld de Jong. Op zondag 22 december vindt de editie van 2019 plaats. Meer informatie zie: www.calorama.nl/actuele-activiteiten.
Steunafbeeldingen p.4 Kassencultuur: kaart van Twickel. T.A. Hartmeyer, Collectie Huisarchief Twickel **p. 5** Kinderspeelhuisjes: Heillust, foto auteur artikel; Echtpaar Scheltema: Chr. Henning, *La Grande Cascade à Biljoen; vue de près* (1790), Gelders Archief; Vrouwenpaleizen: G. van Honthorst, *Frederik Hendrik en Amalia van Solms en hun dochters*, ca. 1647, Rijksmuseum Amsterdam **p. 6** portret: © Jurgen Tack; infographic: © Publications Office of the European Union, 2019 **p. 18** Portret: foto Daniëlle Janssen (Daja Fotografie) **p. 19** Foto's van Huis Sevenaer en Kasteel Slangenburg: Beeldbank van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed **p. 24** Prinsessenhuis Elisabeth von Hessen-Darmstadt, foto: auteur artikel **p. 50** kerstrondleidingen: © Slot Zuylen; Tischbein: © Rijksmuseum Twente; Jong in de 19de eeuw: Charles Howard Hodges, *A.J.B. Wattendorff op vijfjarige leeftijd*, 1832, Haags Historisch Museum; Barbizon van het Noorden: Jozef Israëls, *De Drentse Madonna*, 1893, Drents Museum; Pieter de Hooch: Pieter de Hooch, *De moeder*, circa 1661. Foto: Jörg P. Anders © Staatliche Museen zu Berlin, Gemäldegalerie; Willem Uppink: Foto © Honig Breethuis, Zaandijk **p. 52** Conservator Claas Conijn geeft op Kasteel Middachten uitleg aan masterstudenten (juni 2017), foto: website sKBL; Inspiratiedag: foto website eemklooster.nl; Oproep stimuleringsprijs: Carla Oldenburger-Ebbers en winnaar Ietse-Jan Stokroos, op De Leemcule in Dalfsen, 21 juni 2017. Foto Niek Ravensbergen **p. 58** portret: © Erik de Jong

8

Kassencultuur op de buitenplaats

Recent verscheen het eerste standaardwerk over de kassencultuur in Nederland. Daaruit blijkt dat er nog maar weinig kassen bestaan die ouder zijn dan het midden van de negentiende eeuw. De meeste nog bestaande historische kassen zijn te vinden bij buitenplaatsen en kastelen; er was bijna geen buitenplaats waar geen kas aanwezig was. Een overzicht van de eerste 'koude bakken' tot de herleefde belangstelling naar historische kassen in de afgelopen jaren.

Inhoud

20

De wereld in miniatuur: kinderspeelhuisjes op buitenplaatsen

Ziet u tijdens een bezoek aan een kasteel of buitenplaats wel eens zo'n klein huisje in het park staan? Grote kans dat het hier om een kinderspeelhuisje gaat. Welgestelde kinderen konden in deze huisjes een eigen wereld creëren, waarbij het gevoel van vrijheid en natuurbeleving een grote rol speelde.

28

Op reis door de Bataafse Republiek in 1799 met het echtpaar Scheltema – Deel 3

Na een overnachting in Velp trekt het echtpaar Scheltema er op uit om het natuurschoon van de Veluwezoom te ontdekken. Komende uit de vlakke omgeving van Rotterdam verwonderen zij zich over de 'hooge bergen' en een 'grande cascade' bij Kasteel Biljoen. Het is duidelijk dat de Gelderse vergezichten een van de hoogtepunten van hun reis zijn.

34

Hollandse vrouwenpaleizen in Duitsland

De dochters van stadhouder Frederik Hendrik en Amalia van Solms veroorzaakten in de Duitse gebieden van de zeventiende eeuw een ware bouwgolf aan statige familiepaleizen. De *Oranien*-namen van deze bouwwerken verwijzen duidelijk naar de dynastieke ambities van de Oranjes.

Verder in deze editie

6 **IN DE ACTUALITEIT** EU-onderzoek toont aan: buitenplaatsen zijn een zelfstandige economische sector van formaat

16 **BEELD** Het Biltsche Meertje: de ijsbaan

18 **COLUMN** van Henk Hoogeveen
Blijf jezelf, er zijn al zoveel anderen

42 **BEELD** Oranjerie van Twickel

44 **Wisseling van de wacht – dubbelinterview** met Per Insinger en Robert Croll

50 **AGENDA: UIT EN KENNIS**

53 **BOEKEN**
56 **VERGETEN MEESTERWERKEN**

58 **COLUMN** van Erik de Jong
Buiten en binnen

EU-onderzoek toont aan: buitenplaatsen zijn een zelfstandige economische sector van formaat

Heidi van Limburg Stirum

Afgelopen najaar werd in Brussel het rapport *Heritage Houses for Europe* gepresenteerd. Een studie uitgevoerd in opdracht van de Europese Commissie naar buitenplaatsen en landgoederen in familiebezit. Het rapport becijfert voor het eerst de economische impact van dit erfgoed en laat zien dat die niet gering is. Toch heeft deze sector moeite om winstgevend te zijn en is de overdracht naar de volgende generatie geen vanzelfsprekendheid. *Het Buiten* sprak met Jurgen Tack, wetenschappelijk directeur van de *European Landowners' Organisation* over het belang van het onderzoek, de conclusies en de implicaties voor de particuliere eigenaren in Nederland.

1 Uit de studie blijkt dat veertig procent van de buitenplaatsen en landgoederen in Europa in familiebezit is. Het laat zien dat het hier gaat om een in omvang niet geringe en tegelijk bijzondere en unieke groep binnen het erfgoed. De studie spreekt over buitenplaatsen en landgoederen als een economische sector. Het is vrij nieuw om deze groep als sector te zien. Wat bedoelt u daarmee?

JT: 'Een sector wordt gedefinieerd als een onderdeel van het economisch leven. Met deze studie hebben we duidelijk willen maken dat de erfgoedsector in zijn totaliteit eigen inkomsten genereert en dat, meer specifiek, erfgoed in familiebezit een zelfstandige sector is die dat ook doet. Daar bovenop doet deze specifieke sector veel voor andere economische actoren, zoals restauratoren, hoveniers en aannemers. Het onderzoek maakt duidelijk dat erfgoedhuizen (dit is een charmant Vlaams woord waarmee kastelen en buitenplaatsen worden aangeduid in België, red.) in familiebezit een sterke economische meerwaarde hebben en daardoor ten volle gezien moeten worden als een deel van de erfgoedsector in zijn totaliteit. Amper de helft van alle erfgoedhuizen in familiebezit heeft een businessplan dat winstgevend is. Dat doet op zich niet af aan hun bijdrage aan de economische sector. Want ook huizen die verliesgevend zijn, maken uitgaven met een veel groter economisch bereik.'

Het onderzoek richt zich op de gezonde businessmodellen en wat hen verbindt. De andere helft kan daarmee haar voordeel doen en haar businessmodellen winstgevend maken. Het rapport is geen pleidooi voor subsidie, benadrukt Tack: 'Willen we bij de volgende generatie interesse wekken voor overname van het familiebezit, dan is winstgevendheid een belangrijk element. Deze generatie is niet in eerste instantie op winst uit, maar kijkt wel zeer argwanend naar familiebezit dat verliesgevend is. De volgende generatie kijkt op een veel rationelere wijze naar de toekomst.'

2 Een belangrijke conclusie uit de studie is dat het niet vanzelfsprekend is dat dit erfgoed in familiebezit blijft bestaan. De studie spreekt van uitdagingen en zelfs obstakels die de overdracht naar de volgende generatie in de weg staan. Welke problematiek heeft u geconstateerd en wat kan hieraan gedaan worden?

JT: 'We zien dat erf- en schenkingsrechten het overdragen op de volgende generatie bemoeilijkt. Gezien de waarde van sommige huizen zijn deze voor veel families moeilijk op te brengen. Dit geldt zeker voor landen waar de vererving beïnvloed is door het Napoleontische erfrecht. De erfenis wordt dan gelijk verdeeld over de kinderen. Dat betekent vaak dat behoud van het erfgoed in zijn geheel problematisch is. Dit is bijvoorbeeld in Nederland het geval. Daarnaast zit de huidige generatie vaak met hoge restauratie- en onderhoudskosten. De volgende generatie voelt er in toenemende mate weinig voor om zijn of haar hele leven hard aan de bak te moeten om het familiebezit te onderhouden. Het blijkt dat 45 procent van de erfgoedhuizen en landgoederen in familiebezit niet financieel gezond is. Men is vaak onvoldoende in staat de uitdagingen op het vlak van ondernemerschap en financiën het hoofd te bieden. Er is duidelijk een gebrek aan kennis bij de eigenaren. Wanneer een erfgoedhuis verliesgevend is, zijn eigenaren genoodzaakt om steeds weer uit de persoonlijke middelen bij te dragen aan de instandhouding. Het rapport dringt aan op ondersteuning, onder andere door trainingsprogramma's die het ondernemerschap helpen verbeteren. Op deze wijze moeten eigenaren en met name de volgende generatie, beter toegerust worden om nieuwe, gezonde en duurzame businessmodellen te ontwikkelen waarmee de familie het bezit kan behouden.'

3 Wat is in deze studie specifiek voor de Nederlandse situatie?

JT: 'We zien in Nederland gemiddeld wat grotere huizen met een relatief klein omliggend landoppervlakte, in meer dan zestig procent minder dan vijftig hectare. Ook heel specifiek voor Nederland is dat de helft van het erfgoed in familiebezit over een component landbouw, bos of natuur beschikt. Dat is een hoger percentage dan in de rest van de EU. Daar waar men een keuze maakt voor land- of bosbouw, gaat men minder op zoek naar nevenfuncties voor het huis. Ruim tweederde daarvan heeft toch ook een handelsactiviteit ontwikkeld. Nederland kent een hoger percentage aan succesvolle businessmodellen vergeleken met andere landen in de EU. Dat komt juist door het relatief geringe grondoppervlak van Nederlandse buitenplaatsen. Hoe minder grond, hoe meer de eigenaren op zoek gaan naar businessmodellen die op het huis zijn gericht. We zien dan meer innovatieve businessmodellen, meestal gericht op *hospitality* en toerisme. Lokaal en regionaal toerisme is in Nederland goed opgezet. Dat is hoogstwaarschijnlijk een belangrijk onderdeel van het succes.

Wat we in Nederland minder zien, is dat men gebruik maakt van multifunctionaliteit. Erfgoedhuizen die multifunctioneel werken, dus met verschillende businessplannen die naast elkaar worden ontwikkeld, zijn beter in staat zich te handhaven. Het stelt de eigenaren in staat om een minder goed lopende handelsactiviteit op te vangen met een andere handelsactiviteit. In Nederland kiest men veel meer voor het een of het ander.'

4 Wat gaat de EU doen met deze studie?

JT: 'We doen in het rapport een aantal aanbevelingen. We vragen specifiek aandacht voor trainingsprogramma's en het leren van elkaar door het uitwisselen van *best practices*. Daarnaast is er behoefte aan het opzetten van een digitaal platform om eigenaren te ondersteunen bij praktische zaken zoals ticketing bij evenementen. Ook is er behoefte aan betere netwerking met experts, restauratoren en ambachtslieden met de nodige kennis van zaken. De EU-beleidmakers hebben een positief signaal afgegeven. Ze willen deze adviezen ter harte nemen en kijken naar de mogelijke financiering. Het project biedt nu al een tweetal praktische zaken aan. Er is een *funding guide* samengesteld die eigenaren helpt bij het vinden van passende financiële ondersteuning vanuit de EU. Daarnaast is een *online toolkit* beschikbaar. De toolkit geeft vooral focus. Het wil eigenaren ervan bewust maken van het type businessmodel dat zij hanteren.'

De bevindingen uit dit rapport sluiten goed aan bij onderzoeken die eerder door de Vereniging Particulier Historische Buitenplaatsen (VPHB) zijn uitgevoerd. Een belangrijke aanvulling die dit rapport biedt, zijn de concrete handvatten waarmee eigenaren aan de slag kunnen. Het rapport en de toolkit zijn te vinden via: https://www.europeanlandowners.org/heritage-houses-for-europe/study/

De kernpunten uit het lijvige rapport zijn samengevat in een korte video die te bekijken is via: https://www.europeanlandowners.org/heritage-houses-for-europe/

Facts and figures uit het EU onderzoek. De bijdragen van buitenplaatsen en landgoederen in beeld gebracht.

Van koude bakken tot thermosyphon

Kassencultuur op de buitenplaats

Merel Haverman

Aquarel van de moestuin op Paleis Het Loo met in het midden de grote Emmakas. Deze kas was gebouwd in opdracht van koning Willem III als huwelijksgeschenk voor Emma.
Aquarel door Charles Rochussen, ca. 1880, Koninklijke Verzamelingen Den Haag

De grote kassen van de glastuinbouw zijn herkenbare elementen in het Nederlandse landschap. De glastuinbouw heeft echter pas na 1880 de ontwikkeling van de kas bepaald. Al veel eerder bouwden gepassioneerde tuinliefhebbers kassen in botanische tuinen en op buitenplaatsen. Dit artikel geeft in vogelvlucht een overzicht van de ontwikkelingen van de kassencultuur op Nederlandse buitenplaatsen.

Recent is het eerste standaardwerk over dit onderwerp verschenen. Het boek *Kassen in Nederland 1650-1950* is het resultaat van jarenlang onderzoek door de Werkgroep Historische Kassen in Nederland en schetst een beeld van de bestaande en verdwenen historische kassen in ons land, onder andere in botanische tuinen, op buitenplaatsen en in de glastuinbouw.

KOUDE BAKKEN

Een kas is een al of niet verwarmd, goed licht doorlatend, fragiel bouwwerk met een aangepast kunstmatig klimaat voor het telen of het in cultuur brengen van planten. Bij kassenonderzoek dienen ook de bakken en oranjerieën te worden betrokken, omdat het kassenterrein met al zijn onderdelen als eenheid wordt gezien. De eerste schriftelijke vermelding van kassen vinden we in *Den Nederlandtsen Hovenier* (1669), van stadhouderlijk hovenier Jan van der Groen. Daarmee bedoelde hij echter koude bakken: verhoogde bedden omgeven door een afscheiding met een helling naar het zuiden. De ontwikkeling van de kas is een vervolg op de ontwikkeling van deze kleinere met glas bedekte bouwsels. Uit verdere contemporaine literatuur wordt duidelijk dat kassen in deze tijd nog geenszins een algemeen verbreid verschijnsel waren op buitenplaatsen.

TROPISCHE PLANTEN

Al in de zestiende eeuw was er een belangstelling voor het kweken van bijzondere gewassen in Nederland. Het ging toen voornamelijk om inheemse planten, die bij kastelen en buitenplaatsen vooral werden gebruikt om de bewoners van eten te voorzien. Door de activiteiten van de VOC en WIC nam de belangstelling voor exotische planten toe, maar het verzamelen en telen van (sub)tropisch plantmateriaal bleef een exclusieve hobby. Het duurde tot circa 1675 voordat enig tropisch plantmateriaal in handen kwam van een groep sterk geïnteresseerde particulieren. Die ontwikkeling kan gezien worden tegen de achtergrond van de ontwikkeling van de buitenplaats, waar deze particulieren 's zomers van het plattelandsleven genoten. De tuinaanleg van deze buitenplaatsen was aanvankelijk nog eenvoudig, maar werd in de loop der tijd steeds groter en rijker in plantensoorten.

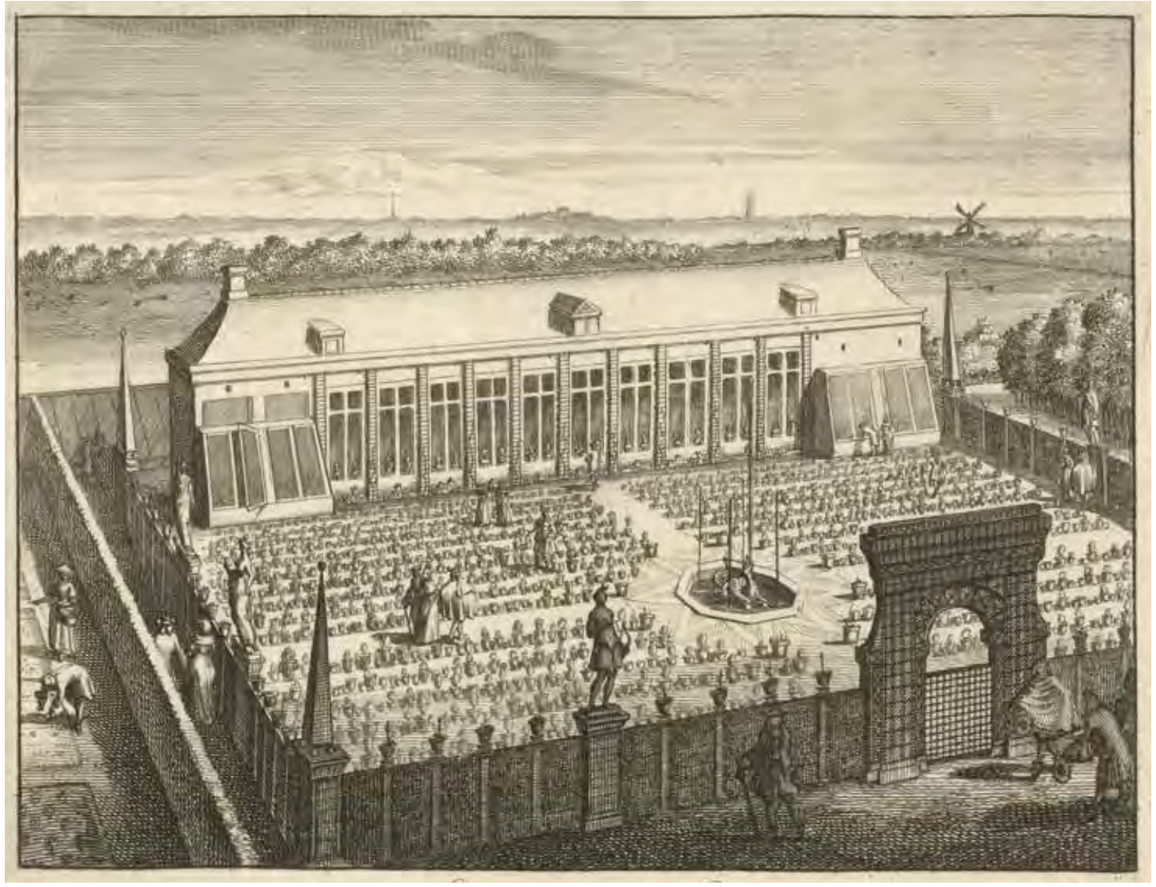

Oranjerie met muurkassen op kasteel Gunterstein te Breukelen. Ets door De Lespine en W. Swidde, ca. 1690, Rijksmuseum

Om de door de VOC en WIC meegebrachte zaden en planten op te kweken, waren tropische kasruimtes noodzakelijk. Hierbij werden vorderingen en ontwikkelingen in de horti door particuliere plantenverzamelaars nauwlettend in de gaten gehouden. Het samenvoegen en verbeteren van de bruikbare kwaliteiten van bakken en oranjerieën (overwinteringsruimtes voor planten) leidde tot de bouw van een geheel in hout opgetrokken 'plantenkast', die tegenwoordig muurkas, type lessenaar, wordt genoemd. De eerste kassen op buitenplaatsen stonden op de bekende locaties, zoals de Vechtstreek, Den Haag, Amsterdam en omgeving.

OUDSTE AFBEELDINGEN

Hoewel de oudste kassen zijn verdwenen, bleven van enkele kassen wel afbeeldingen bewaard. Die geven een indruk van het type kas en de bouwwijze. De oudste afbeelding van een tropische kas op een buitenplaats, is van Gunterstein in Breukelen aan de Vecht. Magdalena Poulle, de rijke weduwe van Adriaen Daan, woonde daar van 1680 tot haar dood op deze buitenplaats. Ten noorden van het huis lag haar oranjerie, waar zij tegen de voorzijde twee muurkasjes, type lessenaar, liet bouwen, één links en één rechts. De bouw moet in of kort na 1682

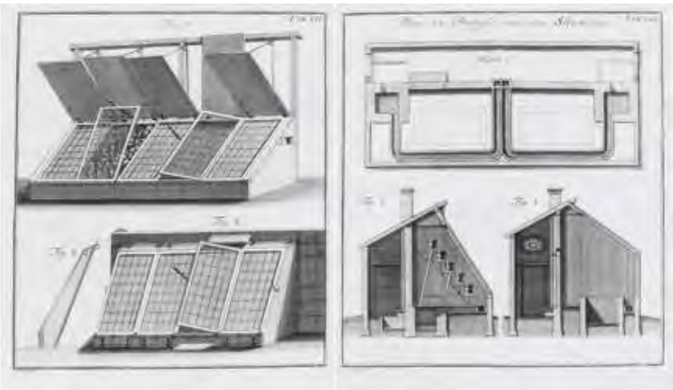

Tekening van koude bakken of kassen die door de zon moeten worden opgewarmd (links) en plan en profiel van een stookkas (rechts) uit het handboek *Beschouwende en werkdadige hovenier-konst of inleiding tot de waare oeffening der planten* van J.H. Knoop, Leeuwarden 1753.

hebben plaatsgevonden; in de hortus van Amsterdam zijn de allereerste kassen in 1682 gebouwd. Op de buitenplaats Vijverhof aan de Vecht stond ook al vroeg een kas. Eigenaresse Agneta Block bezat een behoorlijke plantencollectie met zeldzame en exotische gewassen die zij gedurende haar verblijf op de Vijverhof van 1670 tot 1704 verzamelde. In 1687 lukte het haar als eerste in de Republiek om in een gestookte kas een ananas vrucht te laten dragen. Dit was voor die tijd zo bijzonder, dat zij ter nagedachtenis een zilveren gedenkpenning liet slaan.

ACHTTIENDE EEUW

Gedurende de zeventiende en eerste helft van de achttiende eeuw liep Nederland voorop met de studie naar planten. Voor de kennis en ontwikkeling van kassen en (sub)tropisch plantmateriaal zijn de handboeken van Pieter de la Court van der Voort en Johann Hermann Knoop uit de achttiende eeuw van groot belang. Van de Leidse koopman Pieter de la Court verscheen in 1737 zijn levenswerk *Byzondere aenmerkingen over het aanleggen van pragtige en gemeene landhuizen, lustplaatsen [..]*. In het boek beschrijft hij naast het aanleggen en onderhouden van tuinen, verschillende kassen en bakken. Een voorbeeld is een zogenoemde luikbak: 'Luik-bakken verscheelen alleen van de voorschreven [bakken], dat deze in plaets van glazen met houten luikgens gedekt worden. Dezelve wierden eertyds van bloemen-queecken, voornamentlyk tot runkelder en anamonen gebruikt;

De eerste ananas op Nederlandse bodem groeide in 1687 in de kas van Agneta Block

maer de onderwysing heeft geleert, die van weinig of geen dienst te wezen; omdat de winter-zon met een scherpe luchtverzelt zynde by het opene der luykjes meer quaes als goed veroorzaakt, ...'
In het in 1753 verschenen *Beschouwende en werkdadige Hovenier-konst* van de uit Duitsland afkomstige hovenier Johann Herman Knoop staat een gedetailleerd overzicht over kassen. Beide publicaties bleven tot ver in de achttiende eeuw toonaangevend, hoewel na 1750 de nieuwste ontwikkelingen en studies uit het buitenland kwamen.

OP RUIME AFSTAND

De landschapsstijl deed in de loop van de achttiende eeuw zijn intrede en had veel invloed op zowel de inrichting als de omgeving van de buitenplaats. Het betrof een fundamentele wijziging in de beleving en omgang met de natuur. Christian Hirschfeld, de theoreticus van de landschapsstijl, schreef in *Theorie der Gartenkunst* (1779-85) dat het landhuis

Agneta Block, haar echtgenote Sybrand de Flines en twee kinderen in hun tuin op de Vijverhof aan de Vecht. Links op het schilderij is haar kas met twee openstaande draairamen te zien. Schilderij van Jan Weenix, ca. 1674-1697. Collectie Amsterdams Museum no. SA 20359

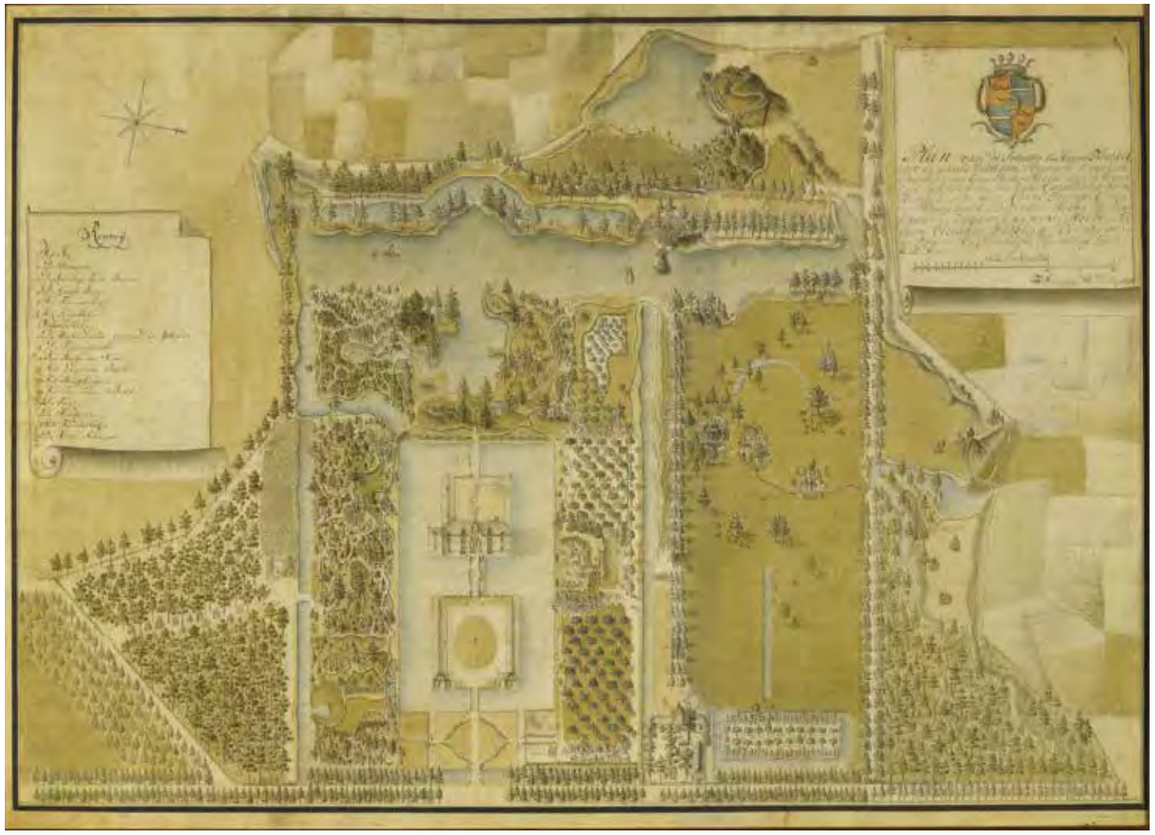

vrij in het park diende te liggen en dat de bijgebouwen, waaronder de stallen en koetshuizen maar ook de moestuinen en daarmee de kassen en bakken, op ruime afstand van het buitenhuis gesitueerd moesten worden. Deze indeling is bijvoorbeeld zichtbaar op Twickel te Delden. In de landschapsstijl was in het algemeen geen plaats meer voor bloembedden en ook niet voor opstellingen met kuipplanten. Toch bleef men aan kuipplanten gehecht. Op de plattegrond die Hartmeijer in 1794 van Twickel maakte, is een nieuwe oranjerie nog zichtbaar.

KASSEN IN DE IJZEREN EEUW

In de negentiende eeuw waren kassen een vanzelfsprekend onderdeel van een buitenplaats. Ze werden sinds de zeventiende eeuw gebruikt om tropische planten veilig op te bergen. In de loop van de achttiende eeuw werden ze daarnaast gebruikt voor de fruitteelt, met name de druiventeelt, groenteteelt als onderdeel van de zelfvoorzieningscultuur op buitenplaatsen en als laatste de (snij)bloemteelt. Voor bloemperken in parken en snijbloemen als decoratie in het huis werden elk seizoen honderden bloeiende éénjarige planten opgekweekt. Van kasteel Weldam is bekend dat hiervoor duizenden bloempotten hebben gediend. In de negentiende eeuw wordt dit alles professioneler aangepakt en krijgen kassen een meer doelgerichte vormgeving, die meer was afgestemd op het soort gewas.

'Plan van de situatie des Huyses Twickel met de geheele Wildbaan, d'Orangerie, Engelsche Bosch, en een Gedeelte der Hoven daer in begrepen [...]' 1794, T.A. Hartmeyer, Collectie Huisarchief Twickel

Jopie Voortman, de jongste dochter van Lambert Voortman 'Chef tuin en parken' van het kasteel De Haar, staande op een *Victoria amazonica*. Achter Jopie twee tuinknechten; links achter tuinbaas Voortman. Foto uit 1917, Collectie RCE, no. 506.726

De thermosyphon bood oplossing voor een groot probleem: het verwarmen van kassen

Het verwarmen van kassen vormde tot het tweede kwart van de negentiende eeuw een groot probleem. Rond 1804 ontstonden er twee nieuwe verwarmingssystemen: één op basis van lucht en één op basis van water. Vooral het heetwaterverwarmingsysteem of thermosyphon, was van wezenlijk belang voor de ontwikkeling van de kas.
De bankier Adriaan van der Hoop was waarschijnlijk de eerste die dit systeem toepaste in een kas op zijn buitenplaats Spaarnberg in Santpoort. Het ontwerp voor de installatie kwam van de Engelse ingenieur William Atkinson en ook de kachel en vuurvaste stenen kwamen uit Engeland. Na het succes op Spaarnberg werden de kassen op de horti in Leiden en Amsterdam eveneens voorzien van dit systeem. De toepassing in kassen en wintertuinen zou zich in de jaren vijftig en zestig voortzetten bij particuliere buitenplaatsen. Rond dezelfde tijd kwam het gebruik van industrieel vervaardigde bouwmaterialen als ijzer en glas op.

TECHNISCHE SNUFJES

Grote kassen op buitenplaatsen, zoals in Engeland en in andere omringende landen zijn gebouwd, zijn er in Nederland niet geweest. Wel nam het aantal kassen in Nederland na 1850 snel toe. Naast architecten gaan in deze eeuw ook tuinarchitecten zoals J.D. Zocher jr., H. Copijn en L.A. Springer, zich nadrukkelijk bezighouden met kassen. Bovendien diende na 1850 zich een derde groep ontwerpers aan: kassenbouwers en -leveranciers van buitenplaatskassen. Zij bouwden niet alleen kassen, maar leverden en installeerden vaak ook allerlei technische voorzieningen. Om tot een keus te komen, liet de opdrachtgever soms meerdere ontwerpen maken of nodigde meerdere ontwerpers uit een voorstel te doen. Van enkele ontwerptekeningen, o.a. bij kasteel Twickel en Weldam, is bekend dat ze niet zijn uitgevoerd.
Door bovenstaande ontwikkelingen nam het aantal en de variëteit van kassen op buitenplaatsen sterk toe. Nieuw was de combinatie van oranjerieën met warme en koude kassen. Net als in de zeventiende eeuw ging voor sommige eigenaren in de negentiende eeuw de belangstelling voor planten verder dan het simpel telen van fruit en bloemen. Zij lieten speciale plantenkassen plaatsen om bijzondere planten te kweken. Zo werd eind negentiende eeuw een luxe kas aangelegd op kasteel de Haar. In het lagere zuidelijke gedeelte groeiden daar bijzondere waterlelies, waaronder de *Victoria amazonica*, en andere waterplanten. In het hogere gedeelte stonden tropische vaste planten, waaronder palmen.

SCHAARSTE

De tuinbouw op de buitenplaatsen kende zijn hoogtepunt tussen 1910 en 1925. Men ziet een sterke belangstelling voor 'zelfvoorziening' van buitenplaatsen. Naast de tuinbaas werden er tuinlieden, losse arbeiders en wiedsters gerekruteerd onder kinderen van pachters. De schaarste tijdens de Eerste Wereldoorlog door het afsnijden van de aanvoer van granen uit Duitsland, zorgde voor grote winsten in de landbouw. Op buitenplaatsen als Huis Amerongen zouden de inkomsten verviervoudigen in vergelijking met de voorafgaande jaren. Ook de jaren twintig was een aanzienlijk deel van de aanvoer van bloemen en groenten op de veilingen in Enschede en Almelo afkomstig van buitenplaatsen. Met name in de Tweede Wereldoorlog dienden de buitenplaatsen zelfvoorzienend te zijn en moesten ze aan een toenemende vraag naar voedsel voldoen. Teelt van siergewassen en bijzondere fruitsoorten maakte plaats voor groente. Zo veranderden de siertuinen rond kasteel De Haar in moestuinen en aardappelvelden.

Ontwerptekening – deels in aquarel – voor een oranjerie of oranjeriekas, niet uitgevoerd. Datering en maker zijn niet aangegeven, maar zijn waarschijnlijk architect Villain en 1871, repro J. Mulder Enschede 2002, Stichting Twickel Ambt Delden

Tot een van de grootste samengestelde kassen behoorde de kas die eens stond op Oud-Groevenbeek in Ermelo, waarvan slechts één onderdeel bewaard is gebleven. Prentbriefkaart uit collectie H. van Dijk, Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe

viel ook voor de kassen en moestuinen. De kassen vervielen, werden afgebroken en de moestuinen werden verpacht als volkstuinen of ingericht als parkeerruimte voor het in het herenhuis gevestigde kantoor. Bij het beheer kregen siertuinen, moestuinen en boomgaarden vaak een lage prioriteit. Voor de buitenplaatsen die nog in particuliere handen waren, ontstond in het midden van de jaren tachtig een ommekeer. Door bundeling van krachten in de Stichting PHB (particuliere historische buitenplaatsen) en met steun van de overheid middels gerichte subsidiëring, volgde gedurende twee decennia een herstel. Dat gold ook voor de moestuinen met kassen, die in de bescherming een steeds belangrijkere rol gingen spelen. Nu zijn kassen vaak weer in gebruik voor teelt van groenten en fruit.

FUNCTIEVERLIES EN VERWAARLOZING

Na de Tweede Wereldoorlog zijn er vrijwel geen kassen meer gebouwd op buitenplaatsen, terwijl de ontwikkeling en innovatie van kassen in de Nederlandse glastuinbouw een vlucht neemt. De stijging van lonen en sociale lasten zorgde ervoor dat steeds minder tuinpersoneel werkzaam was op buitenplaatsen. Tuinbazen kregen door geldgebrek geen opvolger. Verkoop van bloemen en fruit was door concurrentie van de sterk gerationaliseerde tuinbouw in het Westland vrijwel onmogelijk. Exploitatie werd op den duur gestopt of gereduceerd tot een minimum. Functieverlies en verwaarlozing leidden ertoe dat het aantal kassen op buitenplaatsen langzaam afnam.

OMMEKEER

In de daaropvolgende decennia veranderden buitenplaatsen van functie. De huizen werden verhuurd als kantoor en de tuinen sterk vereenvoudigd om de kosten van het onderhoud te reduceren. Het doek

> Er was bijna geen buitenplaats waar geen kas aanwezig was

NATIONAAL ONDERZOEKSPROJECT

Een buitenplaatskas bestaat bij de gratie van de tuinliefhebber. Als erfgenamen geen belangstelling aan de dag legden, werden verzamelingen planten vaak verkocht of opgeruimd met leegstand als gevolg. Wanneer een kas zijn functie verliest, krijgt het onderhoud minder tot geen aandacht en zet de aftakeling snel in. In 1998 begon de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE) met het vergaren van kennis over de geschiedenis van kassen en glastuinbouw in Nederland. Een werkgroep, bestaande uit mede-

Laat negentiende-eeuwse muurkassen bij kasteel Vaershartelt te Maastricht, verdwenen na 1992. Foto P. van Galen, 1991, Collectie RCE, no. 290.537

> Moestuin met negentiende-eeuwse tabletkas op Dordwijk. Foto C.S. Booms, 2006, Collectie RCE, no. 520.641

Oranjerie voor en na de restauratie. Foto G.J. Dukker, 1977, collectie RCE, no. 183.843 (links) en C.S. Booms, 2006, collectie RCE, no. 520.645

werkers van de RCE en specialisten, verdiepte zich in de kassencultuur in Nederland en heeft tussen 1998 en 2004 een landelijke inventarisatie gemaakt van de bestaande kassen.
Onderzoek van de werkgroep Historische Kassen in Nederland (HKN) heeft uitgewezen dat in Nederland weinig kassen meer aanwezig zijn die ouder zijn dan het midden van de negentiende eeuw, onder andere als gevolg van het zeer onderhoudsgevoelige bouwmateriaal zoals hout en ijzer. De meeste nog bestaande historische kassen zijn te vinden bij buitenplaatsen en kastelen; er was bijna geen buitenplaats waar geen kas aanwezig was. Ook bleek dat er ten tijde van het onderzoek nog maar zes buitenplaatsen in Nederland waren waar de oude moestuin- en kassencultuur in stand wordt gehouden met de hulp van een tuinbaas en waar een tamelijk compleet ensemble van kassen, bakken en fruitmuren bewaard is gebleven. De helft daarvan is in particulier bezit. De onderzoeksresultaten zijn gebundeld in het boek *Kassen in Nederland 1650-1950*. Dat boek behandelt de ontstaansgeschiedenis van de kassen en de ontwikkelingen die zich vanaf de zeventiende eeuw voordeden. Ook de kassenbouwers, het materiaal, het beheer en het behoud komen aan bod.

BUITENPLAATS DORDWIJK

Een buitenplaats met een bijzondere (kas)geschiedenis is het in 1635 gestichte Dordwijk in Dubbeldam. In het hart van Dordwijk ligt de ommuurde, twee hectare grote moestuin, waarvan het grondplan al uit de zeventiende eeuw dateert. In 1851 was Dordwijk in handen van de welgestelde jurist jonkheer Pieter van de Wall, die de landschapsarchitect J.D. Zocher de opdracht gaf om het landgoed te herinrichten tot een park in landschapsstijl. Een jaar na zijn dood in 1853 stelde zijn vrouw Maria Jacoba van de Wall-Repelaer de hovenier Christoffel Eggink aan als rentmeester.
Eggink drukte een belangrijk stempel op Dordwijk. Hij vergrootte het park in aansluiting op het werk van Zocher en ontwierp priëlen, rustbanken, bruggen en andere tuin-objecten. In het reeds bestaande park plaatste hij in 1861 een nieuwe oranjerie en een tuinmanswoning. Het nieuwe gebouw diende mede als onderkomen voor de historische verzameling oranjebomen van de Haagse buitenplaats Sorgvliet. Daarnaast werden de reeds bestaande nutstuinen uitgebreid met boomgaard, schutting, tuinmuur, opslagloodsen en kassen voor groente, ananas en druiven. Bezuinigingen leidden echter al in 1863 tot de afbraak van de ananaskas.

NIEUWE FASE

Het landgoed raakte langzaam in verval en in 1976 kwam het in handen van Staatsbosbeheer. In eerste instantie was het bedoeling dat de overheid de buitenplaats zou restaureren, maar bij gebrek aan financiën werd het project gestaakt. Noodgedwongen werden de gebouwen aan hun lot overgelaten. Al snel groeiden de boomtakken door het dak van de oranjerie heen en vervielen ook de andere gebouwen van Dordwijk tot ruïnes. Onder het motto 'opdat het verval stopt' werd in 1995 alsnog een nieuwe fase in het bestaan van Dordwijk ingeluid, toen Staatsbosbeheer de buitenplaats overdroeg aan Daan van der Have en Hans Loos van Landgoed Dordwijk BV. Twintig jaar werd besteed aan de reconstructie van de buitenplaats, waarbij door restauratie, grondverbetering en nieuwe beplanting de moestuin in oude luister is hersteld.

Met medewerking van Nina Wijsbek

BRONNEN

Het artikel is een bewerking van informatie uit het recent verschenen boek *Kassen in Nederland 1650-1950*, met name het hoofdstuk 'Historie, ontwikkeling en achtergronden' van B. Olde Meierink.
M. Kuipers, 'Dordwijk: historische buitenplaats in modern beheer', in: Buitenplaatsen, Jaarboek monumentenzorg 1998, Zeist 1998, p. 112-120.

Kassen in Nederland 1650-1950 (Amersfoort 2019) is gratis online raadpleegbaar. Zie: www.kasseninnederland.nl

PRAKTISCHE INFORMATIE

Landgoed Dordwijk ligt aan de Dordwijklaan te Dubbeldam en is niet voor publiek toegankelijk. De tuin is op aanvraag te bezichtigen.
Zie: **www.ivn.nl/afdeling/dordrecht/landgoed-dordwijk**
De moestuin met kassen van Twickel aan de Twickelerlaan 11 in Ambt Delden is van mei tot eind november geopend voor publiek. Zie: https://twickel.nl/home/landgoed-twickel/de-tuinen/moestuin-twickel/

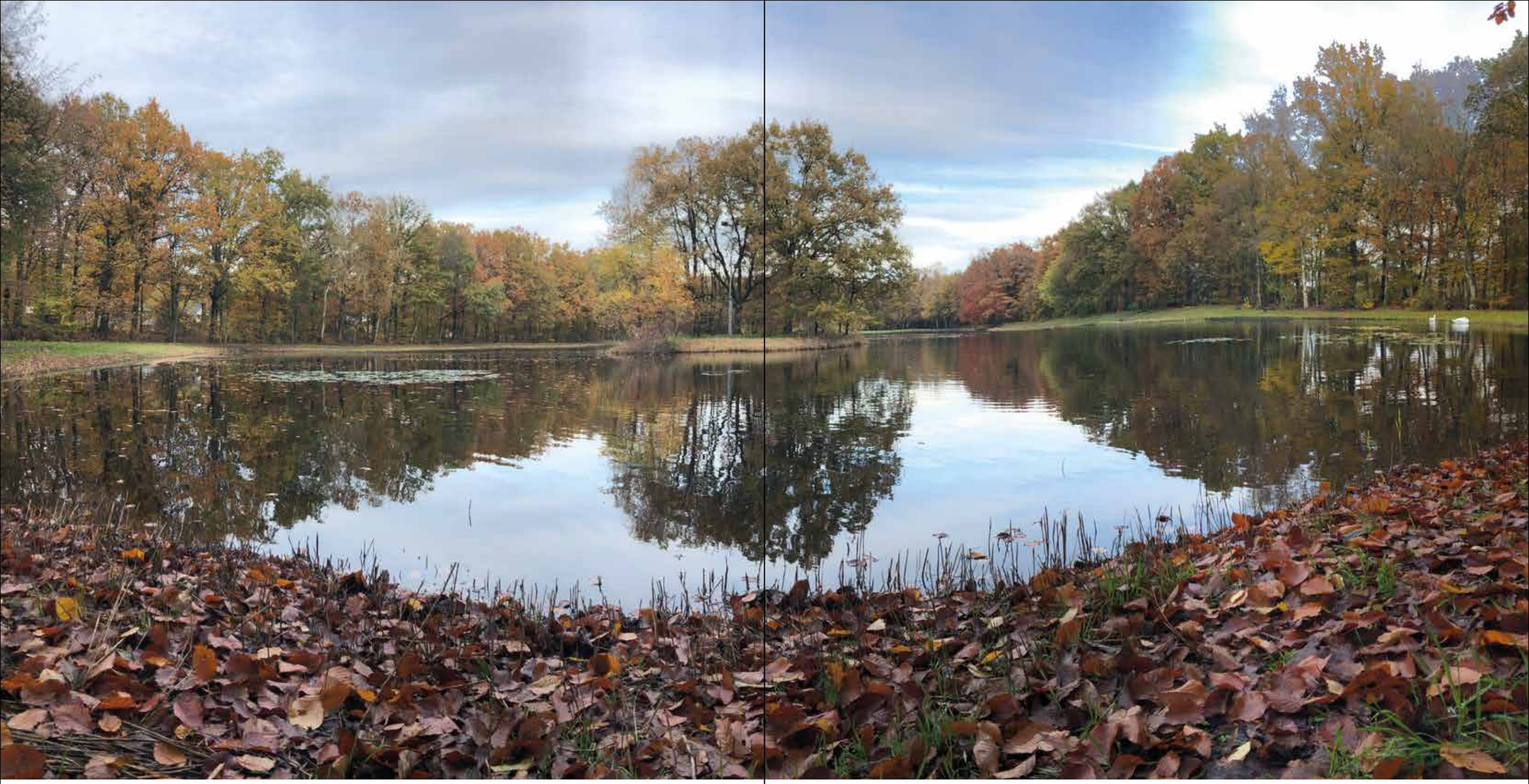

BEELD

Het Biltsche Meertje de ijsbaan

Fotografie en tekst Helene Blaak

Zodra de bomen gaan kleuren, begint het bij veel mensen al te kriebelen. Zou het dit jaar weer kunnen, schaatsen op natuurijs? Zijn de bladeren gevallen dan verschijnen op het Biltsche Meertje in Bilthoven de palen voor de verlichting van de ijsbaan, als hoopvol teken van misschien weer een winter met natuurijspret. De laatste jaren branden de lampen op de ijsbaan niet zo vaak meer. De winters worden zachter, vorstperioden korter. Als er ijs ligt moet je er snel bij zijn. Voor je het weet is het weer weg. En krijgen we het cadeau van natuurijs, dan is het sprookje weer even werkelijkheid geworden.

Sinds 1965 is de ijsbaan in gebruik, oorspronkelijk hoorde de grond bij buitenplaats Houdringe (spreek uit Hoedringe). De entree van de ijsbaan is ook de toegang tot het landgoed aan de westzijde. Dat maakt het tot een bijzondere belevenis; schaatsen op een eeuwenoud landgoed langs de schapendrift. De rest van het jaar is de ijsbaan het terrein van een koppel zwanen, eenden en heel veel honden.

Helene Blaak is zelfstandig communicatieprofessional en fotograaf gespecialiseerd in historische buitenplaatsen, kastelen en landgoederen.

Blijf jezelf
er zijn al zoveel anderen

Onlangs was ik in Kopenhagen. Met de podcastserie van het Design Museum Danmark kwam ik meer te weten over 'Danish Design'. Wie kent ze niet, de iconen uit de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw? Zoals stoelen van Arne Jacobsen en Hans Wegner of de lampen van Poul Henningsen. Nog steeds sieren ze menig interieur, vintage of nieuw. Doordat de industriële ontwikkeling in Denemarken pas laat op gang kwam, bleef tot ver in de twintigste eeuw een sterke traditie van ambacht en vakmanschap bestaan. Ook toen de industriële productie en het Modernisme in Denemarken gemeengoed werden, bleef de typisch Deense ontwerpbenadering bestaan: verfijning door een obsessie met perfecte details en afwerkingen. Vernieuwing door evolutie, niet door revolutie. Hierdoor ontstond geen breuk met het verleden. Het is innovatie met behoud van wat goed is, waarmee Deens Design al decennia succes heeft.

Voor mijn werk als adviseur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kom ik veel op landgoederen en buitenplaatsen. In tegenstelling tot wat veel mensen denken, zijn landgoederen veelal geen plekken waar de tijd al eeuwen stilstaat. Ieder portret in huis heeft zijn eigen stempel op het landgoed gedrukt. Generaties hebben een landgoed gemaakt tot wat het nu is. Steeds met respect voor het voorgaande en met de opgaven van die tijd. Zelfs bij grootse veranderingen in de tuin- en parkaanleg, zoals de omvorming in landschapsstijl, zijn veel elementen en structuren van de formele aanleg behouden, benut of ingepast. Met respect voor het voorgaande moeten ook huidige en volgende generaties de kans krijgen nieuwe lagen toe te voegen.

Als adviseur kom ik meestal in beeld bij 'ingrijpende wijzigingen' aan rijksmonumenten. Monumentenzorg gaat eigenlijk over het begeleiden van verandering. Mijn advies is altijd: blijf jezelf en zoek daarin ruimte voor vernieuwing. Het is eenvoudig om in deze tijd waarin veel belang wordt gehecht aan innovaties en 'hip en nieuw' zijn, mee te gaan in deze stroom. Het gevaar is dat alles op elkaar gaat lijken, waardoor je alsnog je 'concurrentiepositie' verliest. Daarom is het juist goed om te kijken naar het verhaal van het landgoed, wat dat bijzonder maakt en hoe je dit kunt inzetten voor het volgende hoofdstuk in de geschiedenis. Het werken met zo'n (landgoed) visie helpt en dwingt je bij keuzes om bij het verhaal van het landgoed te blijven.

De Wiersse is een mooi voorbeeld van een landgoed, waar nog steeds 'de illusie van een idyllische tijdloosheid wordt nagestreefd'. Of Middachten, waar binnenkort aan drie eeuwen tuinkunst een nieuwe laag wordt toegevoegd met een eigentijdse invulling van de te reconstrueren Oostparterre uit 1908. Een ander voorbeeld is de stichting die op Landgoed Huis Sevenaer voortbouwt op het gedachtegoed van de jonkheer. Decennia procedeerde hij tegen onteigening door overheden. Hierdoor verdween jarenlang het geld voor onderhoud. Aan de andere kant floreerde de ecologie op het landgoed en was de jonkheer zijn tijd ver vooruit met betrekking tot biologische landbouw. Het maakt Sevenaer tot een landgoed met een uniek verhaal, waar de 'schoonheid van verval' eveneens onderdeel is van het toekomstbeeld.

Het is soms ook de tijd zelf waardoor je weer actueel wordt. Zo is Kasteel Slangenburg al sinds de jaren vijftig een 'gasthuis voor rust en inspiratie in een kunsthistorisch rijke omgeving'. Lange tijd was dit ouderwets, maar inmiddels voorziet het weer in een grote behoefte: een paar dagen zonder telefoon en internet. Deens Design laat zien dat je jezelf kunt blijven door te veranderen. Maar soms geldt de slogan van een bekende verzekeraar: als je maar lang genoeg gewoon (jezelf) blijft, word je vanzelf bijzonder.

Henk Hoogeveen
is adviseur Architectuurhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
Benieuwd naar een dagelijks inkijkje in zijn werk? Volg hem dan op Twitter en Instagram: henkh89

Kastelen en buitenplaatsen die al lang 'bij zichzelf zijn gebleven': de overwoekerde gevel van Huis Sevenaer en Kasteel Slangenburg (interieur van de Blauwe Kamer in 1953 en 1999).

De volwassen wereld in miniatuur

De opvoedkundige waarde van het kinderspeelhuis

Christine Sinninghe Damsté-Hopperus Buma

Heilust op Jagtlust in 's Graveland, een glasplaatfoto uit 1910. Pauzeren voor kinderspeelhuis Heilust in aanbouw. Op de voorgrond in witte overhemden v.l.n.r. Wim, Jan, Piet en Gijs Six, daarachter onbekende heer met hoed, zusje Nine met H.M.F. Six-Bosch Reitz en Jan Six VII. De jongen in pak is timmerman 'Kareltje' (Maarten de Haan). Archief collectie Six Amsterdam, met dank aan Jhr J. Six van Hillegom

Heeft u ook wel eens vertederd staan kijken naar een kinderspeelhuisje in het park van een buitenplaats? En had u dan ook de heimelijke wens daar eens te verblijven? Dat is helemaal niet zo gek, want aanvankelijk waren speelhuisjes voor volwassenen bedoeld. Speelhuisjes waren er al in de zestiende eeuw, maar pas in de negentiende eeuw werden ze specifiek voor kinderen gebouwd.

Tot voor kort was er weinig aandacht voor de cultuurhistorische ontwikkeling van kinderspeelhuizen. Door wie en voor wie werden ze gebouwd? Wat werd er in deze huisjes gespeeld? Hoe zag het interieur er uit? Kinderspeelhuizen variëren van eenvoudige houten huisjes met een enkel vertrek tot uit baksteen opgetrokken miniatuurvilla's met meerdere kamers. Het initiatief voor de bouw van een kinderspeelhuis lag meestal bij de grootouders of ouders. Hoe zijn zij op het idee gekomen? Voor het antwoord moeten we verder terug in het verleden.

KENNISVERRIJKING IN DE NATUUR

In de tweede helft van de achttiende eeuw, de periode van de Verlichting, deden zich allerlei ontwikkelingen voor die tot ver in de negentiende eeuw van invloed zijn geweest op de opvoeding van kinderen uit welgestelde kringen. In zijn boek *Emile, ou de l'Education* dat werd uitgebracht in 1762, stimuleerde de Franse filosoof en pedagoog Jean Jacques Rousseau (1712-1778) zijn lezers met hun kinderen de natuur in te gaan om kennis op te doen en hen vooral te laten leren door middel van eigen ervaring. De hoofdpersoon Emile deed dat ook. Hij timmerde, maakte meubels, tuinierde en leerde zich te redden toen hij verdwaalde in het bos. Onder de aristocratie in Nederland was er belangstelling voor de opvoedingsideëen van Rousseau, hoewel in aangepaste vorm omdat ze zeer extreem waren. Kennisverrijking door middel van waarneming, zowel in de natuur als in de directe omgeving, werd onderdeel van de educatie van kinderen uit welgestelde kringen.

BOERINNETJE SPELEN

Aan het eind van de achttiende eeuw creëerden leden van de elite in Europa een eigen natuurbeleving op hun buitenplaatsen door de aanleg van romantische tuinen, waar ze behalve een theekoepel, tempel of grot, bekend onder de naam folly, hier en daar een boerderijtje neerzetten.
In aristocratische kringen werd het geromantiseerde boerenleven ook ervaren als een vorm van natuurbeleving. Zo liet Marie Antoinette rond 1775 in het park van Versailles een aantal kleine landelijke huisjes en een boerderij bouwen om daar kennis

te maken met het boerenbestaan. Ze maakte van dichtbij mee hoe lammetjes werden grootgebracht, koeien werden gemolken en kaas en boter werd gemaakt. 'Boerinnetje spelen' werd een geliefde bezigheid van zowel prinsessen als adellijke meisjes. Ook in Nederland kreeg dit navolging. Zo kreeg prinses Marianne in 1825 op haar vijftiende verjaardag van haar vader, koning Willem I, een speelboerderij. Er zijn meer voorbeelden van meisjes uit de Nederlandse elite die zich vermaakten in een speelboerderij. Ook al hadden ze meestal dezelfde leeftijd als Marianne, zelfs onder leiding van een boerin was het niet eenvoudig om een koe te melken. Prinses Marianne werd geassisteerd door een boerin die tevens de verzorging van de dieren op zich nam als Marianne niet op Het Loo verbleef. Voor jongens werden andere bezigheden belangrijk geacht, zij kregen een jacht- of boshut om zich in te vermaken en te bekwamen.

OUD-HOLLANDS VERTREKJE

Er zijn nog enkele boerenspeelhuisjes uit de negentiende eeuw bewaard gebleven, onder andere het boerenhuisje in de parktuin van Het Huys ten Donck in Ridderkerk. Uit praktische overwegingen werden de bezigheden in deze huisjes aangepast. Een koe of schaap verving dan een klein gezelschapsdier als een konijn of cavia. De ezel, pony, of geit werden wel meegenomen naar het speelhuis, maar verbleven daar niet permanent.

Ada Beets, de in 1871 geboren jongste dochter van de schrijver en dichter Nicolaas Beets, beschreef het interieur van het boerenhuisje dat nog steeds naast het grote huis van Hoog Beek en Royen te Zeist staat. Zij verbleef daar een aantal zomers met haar ouders en zusjes bij douairière Van Loon-Voombergh. In *Jeugd in het Beetsenhuis* schrijft Ada: 'Dicht bij de stal, verscholen achter de bosjes, stond een klein, met klimop begroeid, boerenhuisje. Ervoor was een tuintje met floxen, dahlia's, riddersporen en een pomp. Moeder

Een van de huisjes in Le Hameau, in de tuin van Versaille. Foto Inger Numan

Een klein, met klimop begroeid boerenhuisje

ontsloot de deur, een boven-en benedendeurtje, en dan stond je in een oud-Hollandsch vertrekje met fornuis, glazenkast met serviesgoed, een la met tafelgoed en keukendoeken, een witgeschuurde kleptafel, veel koper aan de witte muren en alles, alles voorhanden wat in een keuken behoort. De luiken werden opengezet en ik nam juichend bezit van mijn huis! Ik trok dadelijk 't keurige boerinnenpakje aan, nam emmers en bezems, spons en lap en ging ijverig aan 't schoonmaken, natuurlijk op klompen.'

Dit is een van de weinige beschrijvingen van of verwijzingen naar kinderspeelhuizen die op schrift zijn vastgelegd. Ada's beschrijving van het interieur van het huisje komt sterk overeen met de inrichting van andere huisjes. Van levende have was geen sprake, maar Ada beschrijft wel de bloemen in het tuintje. Meestal werden deze tuintjes onder leiding van de tuinman aangelegd en konden kinderen in de praktijk zien hoe zaad ontkiemde en planten tot bloei kwamen.

EIGEN WERELD VOOR KINDEREN

In de loop van de negentiende eeuw veranderde de speelboerderij in een huisje, waarin andere vaardigheden dan het melken van koeien spelenderwijs werden ontwikkeld. Deze speelhuisjes pasten in een periode, waarin zeker in de welgestelde kringen, de wereld van het kind steeds vaker werd afgeschermd van die van de volwassenen.

Kinderen konden in hun huisje een eigen wereld creëren, waarbij het gevoel van vrijheid een grote rol speelde. Die vrijheid ervoeren ook koningin Wilhelmina, de kinderen van de Engelse koningin Victoria en prinses Elisabeth von Hessen-Darmstadt, die in en rond hun eigen speelhuisje de strenge koninklijke protocollen even konden vergeten en zichzelf konden zijn.

WEEKBLAD voor KINDEREN.

N°. 21.

HET BUITENLEVEN.

Wy hebben, lieve kinderen, by den aanvang der Lente ons oog verlustigd met het nagaan der verschillende werkzaamheden en voordbrengselen van den Landbouw. Wy bespiegelden met verwondering de menigvuldige schoonheden van den vrolijkenden Bloemhof, en werden verrukt door de verbazende en teerzame gedaantewisseling der Rupse, terwyl de schelle tonen van den Leeuwerik en den Nagtegaal ons met verbeuging vervulden: — dit alles gaf ons aanleiding om het geluk der Landlieden, te midden van zo veele natuurlyke schoonheden en vermaken leevende, opzemerken, en vervolgends de floriëlingen, bynaberooft van alle deze onschuldige en verkwikkende genoegens, gedeeltelyk. — Thands gaan wy over

X

Een pagina uit het *Weekblad voor kinderen* van Johannes van der Hey, het hoofdstuk over het buitenleven. Amsterdam, 1798, Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Het kinderspeelhuisje bij Hoog Beek en Royen in Zeist. Tegenwoordig staat het huisje op een parkeerplaats. Foto Helene Blaak

Kinderen speelden op de buitenplaats niet de hele dag in hun huisje. Het was onderdeel van allerlei activiteiten, zoals rijtoertjes met de ezel, roeien op de vijver, wandelen langs de beek over de meanderende paden en over bruggetjes naar een theekoepel, of griezelen in een kluizenaarshut. Een bezoek aan de moestuin kon een lekkere wortel of appel van de tuinman opleveren. Niet alleen de tuinman, maar ook andere personeelsleden moesten te vriend worden gehouden, omdat zij meestal de zorg van de dieren van de kinderen overnamen als deze de winterperiode weer in de stad doorbrachten. Want zo ging het meestal ieder jaar weer opnieuw: in de zomer verbleven de kinderen met hun familie op de buitenplaats, in de winter keerden ze terug naar de stad en zat de deur van het speelhuis op slot. Dat de kinderen begaan waren met hun dieren,toont een briefje met instructies 'Meneu voor mijn beesten voor Arie en Jaap van Jetske'. Het personeel zou er een volledige dagtaak aan hebben gehad als de instructies nauwgezet zouden zijn gevolgd. Jetske was een van de kleindochters van Jonkheer van Lennep. Hij liet in 1928 een kinderspeelhuis bouwen voor zijn kleinkinderen op de buitenplaats 't Enzerink in Vorden. Het kreeg de naam 'Grootvaders huisje' en staat daar nog steeds in het bos.

Grootvader's huisje op 't Enzerink. Foto auteur

EDUCATIEVE WAARDE

Elke familie op een buitenplaats met een kinderspeelhuis heeft daaraan zijn eigen herinneringen. Speelhuisjes werden weliswaar ter vermaak gebouwd, maar ze hadden ook pedagogische waarde. Jonkheer Jan Six liet in 1910 zijn zonen onder leiding van de plaatselijke timmerman een kinderspeelhuis 'Heilust' voor hun twee zusjes bouwen op de buitenplaats Jagtlust te 's-Graveland. Hoewel hij voor zijn zonen een universitaire studie voor ogen had, vond hij het belangrijk dat zij praktische vaardigheden leerden, zoals metselen, zagen, timmeren, schuren en schaven en zodoende respect kregen voor het ambacht. Daarmee werd het gedachtegoed van Jean Jacques Rousseau weer overgebracht op zijn zonen. Verschillende nakomelingen uit de familie Six hebben in dit huisje gespeeld en datzelfde geldt voor generaties kinderen van families met een speelhuis op andere buitenplaatsen. De meeste herinneringen aan deze educatieve speeluurtjes zijn echter in de vergetelheid geraakt.

Wat heeft het onderzoek naar kinderspeelhuizen opgeleverd sinds het vorige artikel over dit onderwerp in Arcadie 2012?

Carel Hendrik Phaff, *Voormalig boerderijtje van prinses Marianne aan de Koningslaan op 't Loo*, ca. 1825. Koninklijke Verzamelingen

- De website www.kinderspeelhuizen.wordpress.com, die kort na het artikel werd opgezet, wordt sindsdien aangevuld met afbeeldingen van en informatie over kinderspeelhuizen op buitenplaatsen en geeft hiermee een overzicht.
- Ook persoonlijke herinneringen aan deze huisjes worden aan de website toegevoegd. Uit interviews met personen die op een buitenplaats in een kinderspeelhuis speelden, blijkt dat het kinderspeelhuis een opvoedkundige functie had in hun jeugd, hoewel ze zich dat vaak pas later realiseerden.
- De pedagogische waarde van kinderspeelhuizen wordt veelal onderschat.
- Het is duidelijk geworden dat er onderscheid is tussen speelhuizen voor volwassenen en kinderspeelhuizen. Het is niet altijd eenvoudig een speelhuis van een kinderspeelhuis te onderscheiden.
- Nader onderzoek naar de opdrachtgevers van speelhuizen maakt het mogelijk te achterhalen voor wie of voor welke kinderen een speelhuis werd gebouwd.
- Er zijn voorbeelden van kinderspeelhuizen die werden meeverhuisd van de ene buitenplaats naar de andere.
- In de eerste kwart van de 20e eeuw werden ook demontabele kinderspeelhuizen als bouwpakket geleverd. Onderzoek naar de ontwerpers of architecten ervan zal hopelijk meer informatie opleveren.
- Een aantal kinderspeelhuizen heeft in de loop der tijd een andere bestemming gekregen.
- Uit de statistieken van de website blijkt dat er sinds 2013 dagelijks gemiddeld minimaal 5 pagina's worden bekeken.
- Heeft u aanvullende informatie, dan kunt u contact opnemen met de auteur via haar website.

BRONNEN
Archief de heer A.C.J. Viersen, 't Enzerinck Vorden
Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, *Kind van de toekomst, de wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)*, Amsterdam 2004.
Renny van Heuven- van Nes, *Prinses Marianne (1810-1883): De jonge Gelderse boerin van Het Loo*, jaarboek Oranje Nassau Museum, 2001.
Jan de Jongste e.a., *Vermaak van de elite in de vroegmoderne tijd*, Hilversum 1999
Wim Meulenkamp, *Follies, Bizarre Bouwwerken in Nederland en België*, Amsterdam 1995
Christine Sinninghe Damsté, *Herinneringen aan kinderspeelhuis Heilust*, eigen beheer 2014
Christine Sinninghe Damsté, *Er was eens, het kinderspeelhuis van Elisabeth von Hessen-Darmstadt*, eigen beheer 2015
Ada Geertruida Went-Beets, *Jeugd in het Beetsenhuis*, Leiden 2003

PRAKTISCHE INFORMATIE

Sommige speelhuizen zijn zo af en toe te bezichtigen, tijdens openingstijden of soms alleen tijdens evenementen. Te bezoeken zijn: Groot Engelenburg (Brummen), Paleis Het Loo (Apeldoorn), De Wildenborch (Vorden), De Wiersse (Vorden), Kasteel Amerongen, Houdringe (De Bilt), Paleis Soestdijk (Baarn), Beukenrode (Doorn), Slot Zuylen (Zuilen), Buitenplaats Doornburgh (Maarssen), Hoog Beek en Royen (Zeist), Jagtlust ('s Graveland), Beek en Hoff (Loenen aan de Vecht), Beeckestein (Velsen Zuid), Kasteel Keukenhof (Lisse), Huys ten Donck (Ridderkerk), Landgoed de Moeren (Klein Zundert), Landgoed Eikenhorst, (Esch).

Kinderen konden in hun huisje een eigen wereld creëren

Het kinderspeelhuis Heillust op Jagtlust in 's-Graveland in 2014. Foto auteur

Wonen in historie
Herenhuis

6 nummers voor € 41,40

Ga snel voor
de actuele aanbieding naar
www.herenhuis.nl/abonneren
e-mail naar abonnement@bcm.nl
of bel 085-7600237
(dinsdag en vrijdag van 8.30-12.30 uur, lokaal tarief)

Volg ons op en schrijf u in voor de nieuwsbrief op www.herenhuis.nl

herbestemming Oranjerie Hydepark

van hoogevest architecten

www.vanhoogevest.nl

13 magische landschappen en kastelen in Europa

€13,50

bestellen: www.dekoningsboekerij.nl

Uw pand is van grote waarde voor u

Daar houden wij bij Rentokil Pest Control rekening mee

Rentokil Pest Control zorgt voor de bescherming van uw pand door middel van grondige inspecties, preventieve maatregelen en effectieve bestrijding van ongedierte. Zo voorkomt u problemen met plaagdieren, insecten, vogels en houtaantasters.

- bedwantsen
- houtaantasters
- kakkerlakken
- knaagdieren
- mieren
- spinnen
- vliegen
- vogels
- wespen

Onze vakbekwame medewerkers geven u inzicht in de gevaren die deze risico's met zich meebrengen en adviseren u over de juiste effectieve oplossing. Wilt u weten hoe wij uw pand helpen behouden? Neem dan contact met ons op. Onze experts staan u graag te woord.

Bel ons
0800 397 3787

Mail ons
info@rentokil.nl

Bezoek ons
www.rentokil.nl

Rentokil
Experts in Pest Control

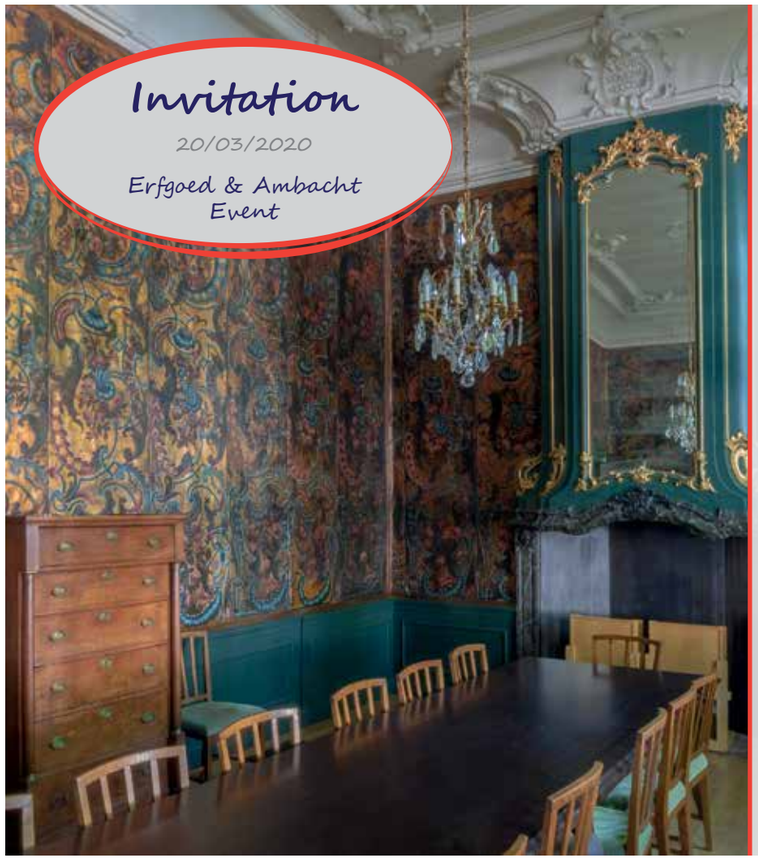

Erfgoed & Ambacht

20 maart 2020 vindt het Erfgoed & Ambacht Event weer plaats. De Janskerk te Utrecht opent die dag haar deuren voor eigenaren, bewoners en liefhebbers van historische panden. Naast diverse lezingen over erfgoed, restauratie en inrichting van een historisch pand of een monumentale villa, maakt u kennis met ambachtelijke bedrijven en erfgoedprofessionals die u adviseren en helpen bij de aanpak van uw restauratie- of interieurproject.

Tijdens het event neemt u deel aan boeiende masterclasses en krijgt u ruim de gelegenheid om uw vragen aan de specialisten voor te leggen.

Als lezer van Het Buiten ontvangt u een aantrekkelijke korting op de toegangsprijs. U betaalt dan slechts €12,50 per persoon. Deze korting geldt zowel in de voorverkoop via onze website als bij de kassa. Gebruik hiervoor de eenmalige kortingscode HB2020.

Kaartverkoop start in januari 2020.

Kijk voor meer informatie op www.erfgoedenambacht.nl

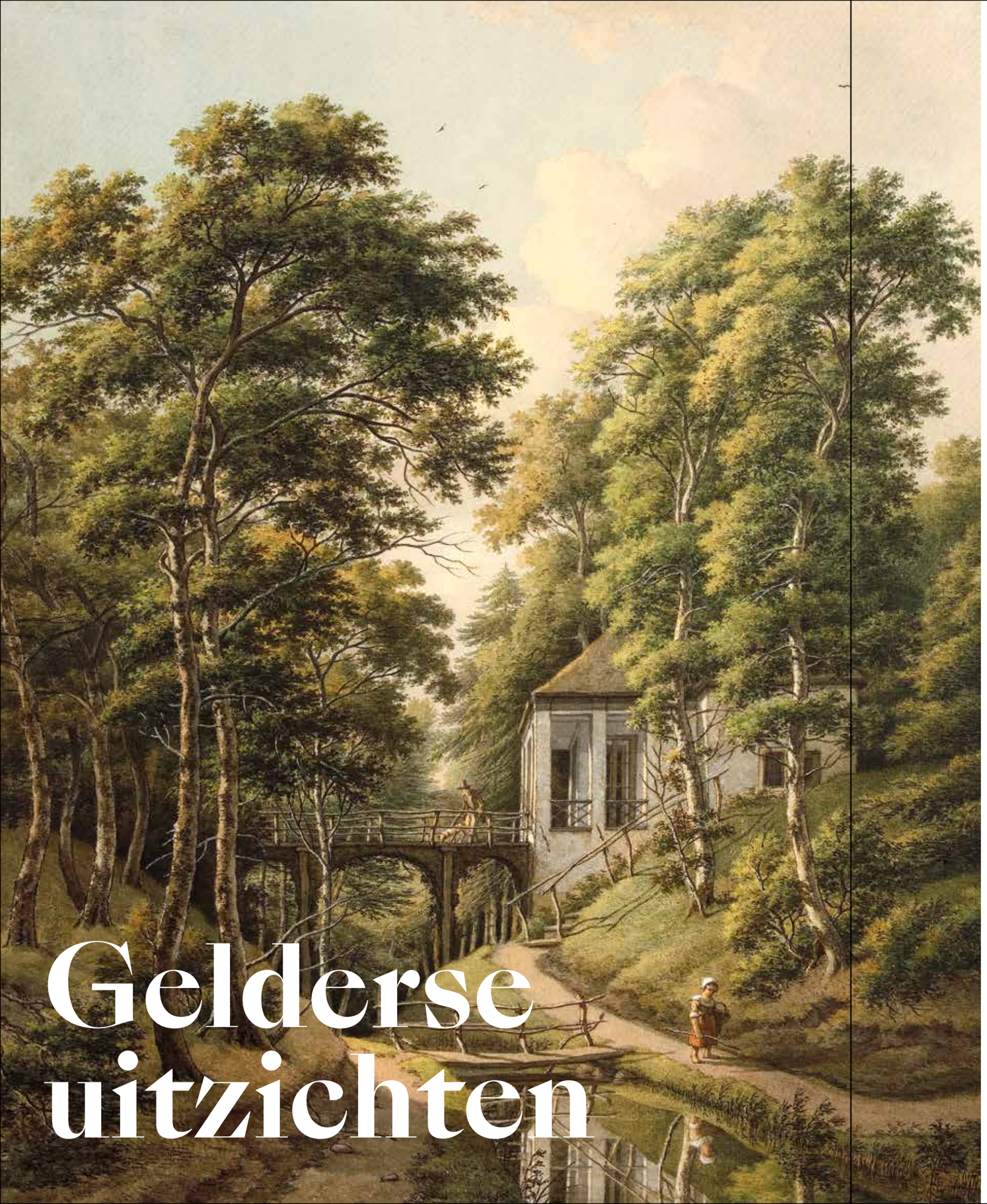

Gelderse uitzichten

DEEL 3

Op reis met het echtpaar Scheltema in de zomer van 1799

Jan Holwerda
en Yme Kuiper

In de zomer van 1799 maakte het echtpaar Taco en Jacomina Scheltema-van Nijmegen een zes weken durende reis door de Bataafse Republiek. In haar reisjournaal heeft Jacomina Scheltema de route gedetailleerd bijgehouden. Wat direct in het oog springt, is het grote aantal van bijna veertig buitenplaatsen dat onderweg werd bezocht. In een serie afleveringen in *Het Buiten* volgen we het pasgetrouwde stel op hun reis.

Na hun aankomst en de eerste overnachting in Velp begint hun meerdaagse verkenning van de omgeving van Arnhem. We gaan met het duo op stap naar enige buitenplaatsen ten oosten van die stad.

BEEKHUIZEN

Direct na het ontbijt op woensdag 12 juni begeeft het echtpaar zich vanuit Velp richting Beekhuizen, een wandeling die vandaag de dag nog steeds te maken is. Op Beekhuizen en rond kasteel Biljoen liet Johan Frederik Willem baron van Spaen (1746-1827) vanaf ca. 1775 over een periode van meer dan een halve eeuw een 'natuurlijk' landschap aanleggen. Deze aanleg wordt gedurende die periode door velen van heinde en ver bezocht. In 1820 schrijft Nijhoff in zijn *Geldersch Arkadia* dat men op Beekhuizen 'soms meer dan honderd personen te gelijk aantreft'. Vijf jaar later, in de derde druk, voegt hij nog toe: 'meer dan eenige andere plaats, als om strijd wordt bezocht.' De gastenboeken van Beekhuizen die bewaard zijn gebleven, bevatten notities van talloze bezoekers, soms met een tekstje, wens of gedichtje.

De wandeling van ons echtpaar begint nabij de weg Arnhem-Zutphen. De twee lopen stroomopwaarts langs de beek, die daar van de Veluwezoom komt. Het pad ligt tussen de beek en de helling. Jacomina ziet zich 'omringt van hooge bergen, welke alle tot boven toe met boomen beplant zyn'. Komende uit het vlakke Rotterdam was het voor haar 'een vreemde vertooning', ik die nooyt bergen gezien had'.

Zelfs Taco die er twee jaar eerder al was geweest, zag een aantal 'schoone gezigten' die nieuw voor hem waren. Kennelijk hadden Van Spaen en zijn hulpkrachten niet stilgezeten. Vervolgens passeert het echtpaar 'een cascade welke met trappen afloopende in een groote vyver neer valt'. Dit moet de watertrap zijn die enige jaren geleden gerestaureerd is. Ze zetten hun wandeling voort 'over veele hoogtens en laagtens, waarvan sommigen zoo hoog waren'. En dan komt Jacomina weer met zo'n reiservaring die wij nu overdreven vinden, namelijk 'dat men ysden [denk aan ijzingwekkend, red.] om in de laagte neder te zien'. Jacomina zal hoogtevrees hebben gehad.

Daniël Kerkhoff, *Landschap bij Beekhuizen*, aquarel uit 1814. Gemerkt verso: Op de celon te Zien op Beekhuizen in Gelderland, D. Kerkhoff, 1814. Collectie Gelders Archief

Chr. Henning, *La Grande Cascade a Biljoen; vue de pres*, ca. 1790. Collectie Gelders Archief

Uiteindelijk bereikt het echtpaar het hoogtepunt van Beekhuizen. Dat is de vijver met aan de noordelijke kop een zeven meter hoge waterval, de 'groote cascade', en een vijf meter hoog spuitende fontein. De vijver bestaat nog steeds en aan de noordzijde is een stroompje dat via een kleinere waterval de vijver insijpelt. Er bestaan al geruime tijd plannen om de 'groote cascade' terug te brengen. Momenteel worden die uitgewerkt om tot een hedendaagse invulling uit Cortenstaal te komen. Mooie plannen kosten natuurlijk geld – en dat is er nog niet.
Ten tijde van Jacomina en Taco was er onder de cascade een huisje of hermitage, 'van binne met mos behangen'. Vandaaruit had de bezoeker uitzicht over de vijver en op een salon. Taco deelt er zijn herinneringen met Jacomina: 'hier nam Scheltema in vroeger dagen dikwyls zyn ontbyt, als zyn meest gelieft plaatsje'. En dat kon nog steeds 'wanneer men zyn ontbyt mede brengt, terwyl men water, en het verder benodigde, hier kan krygen.' Met zekere weemoed verlaat het paar Beekhuizen; Jacomina schiet bijna vol: 'nu een juiste beschryving van dit buiten te geven is my onmogelyk, dewyl er veel meerder bekwaamheyd dan ik bezit vereischt werd, om al het schoone van het zelve te beschryven, en te gevoelen'.

Met zekere weemoed verlaat het paar Beekhuizen; Jacomina schiet bijna vol

Kasteel Biljoen, voor aanleg van de huidige brug (1770-1795), anoniem. Gelders Archief

Taco Scheltema, *De Ziepenberg agter Beekhuijsen*, 1799. Atlas van Stolk, Rotterdam

BILJOEN EN *BEEKHUIZEN REVISITED*

Dan is het tijd om de naaste omgeving van kasteel Biljoen te bekijken. Het is 'met schoone vyvers geciert', vijvers gevoed door de van Beekhuizen komende beek. Ook zien ze er een waterval die over een huisje van takken en mos valt, 'een groote goudvisch kom' (een vijver met toentertijd zeer populaire goudvissen) en een badhuis 'waar in men door middel van een kraan warm water kan brengen'. Aan het eind van de middag wandelt het paar nog over de voormalige kasteelterreinen Overhagen en Nederhagen. Hier stuiten ze op 'veele boerewoningen'. Voor het avondmaal rookte Scheltema nog een pijpje met de oude logementhouder. Na deze maaltijd was het tijd om te gaan rusten, oftewel, met de standaardformule van Samuel Pepys: 'and so to bed'.

De volgende dag wil het echtpaar op Beekhuizen ontbijten. Het slechte weer is echter spelbreker. Als het 's middag opklaart, gaan ze toch maar op pad, weer naar Beekhuizen. Deze keer volgen ze niet de beekloop door het dal, maar gaan ze berg op en berg af. Allereerst de Keijenberg met haar vlakke top en 'zestien allées' die naar alle zijden uitzicht bieden. Daarna volgt de Ossenberg met uitzicht over 'de daar by leggende bergen en landeryen'. Tot slot beklimmen ze de Kamerdalseberg. Ondertussen is het gaan regenen en schuilen Jacomina en Taco een moment in een monnikskap, een groenprieel qua vorm gelijkend op een rieten overkapte strandstoel. Daar 'overzagen wy de geheele Betuwe en Yselstroom' noteert Jacomina, 'en indien de regen de lugt niet verduistert had, zoude wy zeer duidelyk Kleef hebben kunne zien'.

De meest noordelijke berg van Beekhuizen, de Siepenberg, beklimmen ze enige dagen later. Daar vindt de beek zijn oorsprong, daar siepelt het water uit de grond. Aan de voet van de berg nemen ze plaats op een bank van mos 'terwyl Scheltema met tekenen en ik met breyden ons de tyd onledig hielde'. Daar zal de bewaard gebleven tekening met de titel 'De Ziepenberg agter Beekhuijsen' zijn gemaakt. Tegenwoordig zouden we zeggen dat Taco een selfie maakte, met zijn geliefde zittend bij de bron van de beek. Op de Siepenberg zelf wordt opnieuw het oneindige uitzicht beschreven. Een uitzicht dat vandaag de dag door de bebossing niet meer bestaat en waar je je ter plekke ook niets meer bij kunt voorstellen.

MIDDACHTER BOSSEN EN HOF TE DIEREN

Het verder naar het oosten gelegen kasteel Middachten slaan ze over. Wel maken ze op een dag 'een tourtje naar het Middagsche Bosch'. Aldaar is het echtpaar met name onder de indruk van 'de zwaarte van het geboomte', iets wat we tegenwoordig in delen van de Middachter bossen nog steeds kunnen ervaren. Al wandelende komen ze 'op een hoogten, waar een bank van zooden geplaatst is'. Dit is een plek met veel uitzicht. Je kijkt richting Huissen (Betuwe) of naar de in Duitsland gelegen locaties Elten, Eltenberg en Kleef.

De Beekhuizerbeek op landgoed Beekhuizen. Foto Helene Blaak

Iets oostelijker zijn het opnieuw de bomen die indruk maken. Jacomina duidt de plek aan met 'jammer is het dat een diergelyke party by de Revolutie door de franschen verwoest is'. Hier sijpelt even iets van de toenmalige actualiteit in het reisverslag door. Taco en Jacomina reisden slechts enkele jaren na de Bataafse Revolutie, die plaatsvond met Franse militaire steun. In 1795, tijdens inkwartiering van Franse troepen, brandde Hof te Dieren (waar Jacomina op doelt) geheel af. Het paar kon in die zomer van 1799 niet bevroeden dat enkele maanden later Bataafse en Russisch-Engelse troepen in de Hollandse duinen een enorme veldslag zouden uitvechten.

RHEDEROORD

Op de terugweg naar Velp bezoeken ze Rhederoord nabij De Steeg. Dit buiten van Derk Willem Abraham Brantsen (1742-1808) is deels nog 'in de oude smaak', maar ten noorden van het huis 'fraay verandert'. Jacomina ziet een zevenstammige boom, 'zoo de tuinman zegde, de zeven provintien genoemt', en een dertienstammige boom, 'daarom de staten van America geheten'. Het bovenaan de helling gelegen huis en een dito gelegen, met groen overdekte koepel, bieden opnieuw uitzichten over de Betuwe en over de Liemers tot in Duitsland. Ook is er een wijngaard en een hermitage (kluizenaarshut). In de laatste lag een gastenboek waarin bezoekers hun naam en een eventuele krabbel konden achterlaten. Het tweedelige boek is in het Gelders Archief bewaard gebleven en jawel, al bladerend stoot je daarin op 'Taco Scheltema van Rotterdam den 18 junij 1799 [en] Jacomina Scheltema geboore Van Nijmegen'. Overigens noemt Jacob van Lennep, die met Dirk van Hogendorp in de zomer van 1823 een voetreis door Nederland maakte, het in zijn dagboek 'een album vol belachelijke geschriften en verzen'. Jacob mocht graag sneren.

Voor de omgeving van de hermitage maakte de (tuin)architect Johan Philip Posth (1763-1831) een parkontwerp. Jacomina noemt hem 'Hr Post, woonagtig te Arnhem' en schrijft dat hij ook een carrousel

'Jammer is het dat een diergelyke party by de Revolutie door de franschen verwoest is', aldus Jacomina

Hof te Dieren voor de brand van 1795 (ca. 1790), anoniem. Gelders Archief

Rhederoord, met links een theehuisje met uitzicht over de tuinmuur (ca. 1790), anoniem. Gelders Archief

Uitzicht vanaf het dak van Rhederoord richting de IJssel, zo zien wij nog iets van wat het echtpaar Scheltema wellicht heeft gezien. Foto Helene Blaak, naar een idee van Jan Holwerda, met dank aan Michel Faassen

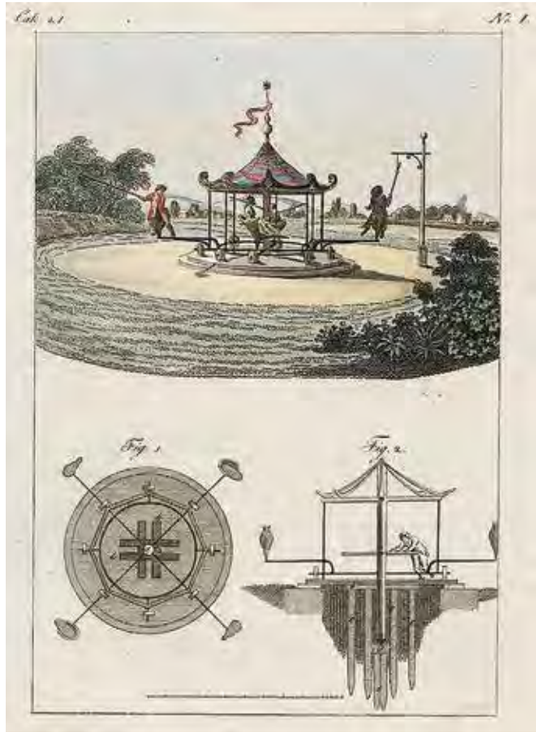

Voorbeeld van een op mankracht aangedreven carrousel. Uit: *Ideenmagazin für Liebhaber von Gärten, Englischen Anlagen und für Besitzer von Landgütern* (1796-1806) van J.G. Grohmann

had gemaakt. Op een door een man in beweging gezette schijf stonden vier stoeltjes en daarbuiten twee palen waarop een moorkop om te raken, een schijf om op te schieten, een ring om door te steken, een appel om te treffen of 'voor de vrouwen, een rond gat, om een bal in te werpen' kon staan. De in die periode ook in Nederland bekende publicatie *Ideenmagazin für Liebhaber von Gärten, Englischen Anlagen und für Besitzer von Landgütern* (1796-1806) van J.G. Grohmann, met honderden voorbeelden van tuinsieraden, kent een prachtige afbeelding van zo'n door menskracht in beweging gebrachte carrousel. Het is denkbaar dat Posth, die van Duitse komaf is, het boek kende.

Het regenachtige weer bleef aanhouden. Ons duo zag zich zelfs genoodzaakt op vrijdagmorgen 14 juni de hele morgen thuis te blijven. Het stortregende. Pas in de middag durfden ze het weer aan: op naar Rozendaal. We gaan met ze mee in de volgende aflevering.

BRONNEN

Elyze Storms-Smeets (red), *Gelders Arcadië. Atlas van een buitenplaatsenlandschap* (2011)
Heimerick M.J. Tromp, *De Nederlandse Landschapsstijl in de Achttiende Eeuw* (2012)
Jan Holwerda, De gastenboeken van Beekhuizen en Rhederoord, *Ambt en Heerlijkheid* 195 & 196 (2017, online: https://tinyurl.com/y6y6q75z en https://tinyurl.com/y642d99q)
Wilma Nijenhuis-ten Arve, *Het landgoed Rhederoord* (2010)
Tarq Hoekstra (red), *Middachten. Huis en heerlijkheid* (2002)
J. de Jong, *Hof te Dieren. Een cultuurhistorische wandeling* (2015)

PRAKTISCHE INFORMATIE

Beekhuizen (Velp) is vrij toegankelijk. De directe omgeving van kasteel Biljoen (Velp) is te bezoeken middels rondleidingen door Geldersch Landschap & Kasteelen. Op Open Monumentenweekend valt een deel van het kasteelinterieur te bewonderen. Rhederoord (De Steeg) is vrij toegankelijk, in het koetshuis is een restaurant en het huis staat open voor festiviteiten en overnachtingen. De Middachter bossen (De Steeg) zijn vrij toegankelijk terwijl kasteel en tuinen van Middachten in het zomerseizoen toegankelijk zijn. Hof te Dieren valt alleen in het Open Monumentenweekend te bezoeken, maar de omringende bossen zijn altijd vrij toegankelijk.

De vrouwenpaleizen van de dochters van Amalia van Solms

Carin Kraal-van der Leeuw

G. van Honthorst, *Frederik Hendrik en Amalia van Solms en hun dochters Albertina Agnes, Henriette Catharina en Maria,* ca. 1647. Olieverf op doek, Rijksmuseum Amsterdam

De dochters van stadhouder Frederik Hendrik en Amalia van Solms veroorzaakten in de Duitse gebieden van de zeventiende eeuw een ware bouwgolf aan statige familiepaleizen. De namen van deze paleizen verwijzen duidelijk naar de dynastieke ambities van hun ouders: *Oranienstein*, *Oranienburg*, *Oranienhof en Oranienbaum*. Zo infiltreerde de Hollandse smaak in verschillende Duitse gebieden.

Stadhouder Frederik Hendrik (1584-1647) en zijn vrouw Amalia van Solms (1602-1672) kregen negen kinderen, waarvan er vijf de volwassen leeftijd bereikten. Willem II (1626-1650) trouwde met Mary Stuart I (1631-1661), een Engelse prinses. De andere dochters trouwden allen met een Duitse vorst. Ze bouwden elk na hun huwelijk met Duitse edellieden een schitterend paleis.

DE PALEIZEN VAN FREDERIK HENDRIK

Frederik Hendrik genoot een Franse opvoeding en tijdens zijn verblijf aan het hof van grootvader Hendrik IV, de koning van Frankrijk, zag hij de verbouwing van het Louvre en Fontainebleau. Dat heeft misschien zijn belangstelling gewekt voor de bouwkunst. Hij liet in de Republiek een aantal paleizen en kastelen (ver)bouwen in een volkomen andere bouwstijl dan tot dan toe gebruikelijk was. Een belangrijk voorbeeld van een verbouwing is Het Oude Hof, thans Paleis Noordeinde in Den Haag. Frederik Hendrik koos voor een combinatie van Franse barok en Italiaans-Palladiaans.
De Nederlandse architecten Jacob van Campen (1585-1657) en Peter Post (1608-1669) werden naar Parijs gezonden om zich te verdiepen in de Franse architectuur. Zij hebben geholpen bij de transformatie van (het verloren gegane) Honselaersdijk tot een jachtslot. Daarbij werd ook de hulp ingeroepen van de Franse bouwmeester Simon de la Vallée. In 1639 liet Frederik Hendrik Het Oude Hof voor zijn zoon Willem II en diens toekomstige vrouw Mary Stuart I verbouwen en uitbreiden, met Jacob van Campen als architect.

LOUISE HENRIETTE: ORANIENBURG

In 1646 trouwde de oudste dochter van Frederik Hendrik, Louise Henriette (1627-1667) met Friedrich Wilhelm I, keurvorst van Brandenburg (1620-1688). De band die Friedrich Wilhelm had met de Republiek ging terug tot zijn korte studietijd in Leiden. Hij was te gast aan het stadhouderlijk hof en is daar in contact gekomen met Huygens en van Campen en werd verliefd op zijn toekomstige vrouw, Louise Henriette. Na hun huwelijk vestigden zij zich uiteindelijk in 1650 in Berlijn. Tussen 1650 en 1660 gaf Louise Henriette de architect Johan Memhardt (1607-1678), die zijn opleiding in Holland had gehad, opdracht tot de verbouwing van het buiten Berlijn

F.C. Reinermann, *Slot Oranienstein gezien vanaf de Lahnzijde*. Aquarel 1826, privé collectie

gelegen slot dat daarna *Oranienburg* ging heten. Ze kreeg ter inspiratie een boekwerk van de bekende architect Philip Vingboons, dat misschien ook haar zuster Agnes Albertine (1634-1696) bij het ontwerp van haar paleis *Oranienstein* op ideeën heeft gebracht.

AGNES ALBERTINE: ORANIENSTEIN

Als vijfde dochter groeide Agnes Albertine ook op in weelde aan het stadhouderlijk hof in Den Haag. Onder invloed van hun moeder Amalia van Solms, deden Albertine en haar zusters veel kennis, inzicht en bekwaamheid op in schone kunsten en tuinaanleg. Daarnaast kregen zij calvinistische deugden mee zoals trouw, vlijt, properheid en tolerantie. In 1652 trouwde Albertine met neef Willem Frederik van Nassau-Dietz. In 1664 stierf haar man Dietz onverwachts. Zij werd voor haar minderjarige zoon voogdes en wel volgens haar huwelijkscontract met 'macht en gezag en voordelen, zoals ze in Duitsland onder vorstelijke personen worden uitgeoefend'. Net als haar ouders oefende Albertine grote invloed uit op politiek en cultureel vlak in 'haar' vorstendom. Om haar nieuwe positie fysiek uitdrukking te geven, gaf Albertine opdracht voor de bouw van Schloss Oranienstein in Diez. In 1671 begon de bouw. Als locatie koos de Hollandse vorstin de ruïne van het Benedictijnerklooster Dirstei, dat hoog boven de rivier de Lahn lag, net buiten het dorp. Delen van het klooster werden hergebruikt bij de bouw van het nieuwe slot, die uiteindelijk tien jaar zou duren.

FAMILIECONTACTEN

Misschien is Agnes Albertine bij het ontwerp geholpen door Johan Maurits van Nassau-Siegen (1604 -1679) met wie ze tijdens het Rampjaar 1672 veel contact had en die ook zeer in architectuur was geïnteresseerd. De zussen en Johan Maurits wisselden voortdurend ervaringen uit en ongetwijfeld zullen zij ook regelmatig hun moeder Amalia hebben geraadpleegd. Al vroeg werd Amalia's hulp ingeroepen door Albertine Agnes, die haar vroeg om naar Diez te reizen en de voortgang van het huis en de tuinen te inspecteren. Albertine zelf kon op dat moment Friesland niet verlaten. Toen de rust in het politieke landschap weer was wedergekeerd, wilde Albertine in de buurt van Leeuwarden eveneens een buitenplaats bouwen. Zij begon hiermee in 1676 op het voormalige Friese landgoed Wold. Zij noemde het Oranjewoud. Helaas zijn hiervan geen tekeningen of beschrijvingen bewaard gebleven. Uit de briefwisseling met haar rentmeester toont zij zichzelf als een voortvarende persoonlijkheid met dezelfde onbedwingbare lust tot het aanleggen van tuinen als haar moeder en zusters.

ORANIENBAUM (HENRIETTE CATHARINA) EN ORANIENHOF (MARIA)

Het contact tussen Albertine en haar zus Henriette Catharina (1637-1708) was heel hecht. Na de dood van hun moeder in 1675 spande Henriette Catharina zich extra in om de familie bij elkaar te houden en bezocht zij regelmatig haar zus in Friesland. Zij was

toen al getrouwd met de Duitse vorst Johann Georg II van Anhalt-Dessau. Haar slot *Oranienbaum* in Saxen-Anhalt (1681) heeft zij in de stijl van Pieter Post laten bouwen. Het jongste zusje Maria (1642-1688) trouwde in 1666 met de Duitse Edelman Heinrich von Simmern. Zij liet in 1684 een buitenplaats bouwen genaamd *Oranienhof* bij Kreuznach. De buitenverblijven van de vier dochters van Amalia waren niet alleen een verlengstuk van het Hollands protestants gedachtegoed met een Franse invloed, maar eveneens een uitdrukking van de macht van hun familie.

J. Mijtens, *Maria van Naussau*. Olieverf op doek, rond 1642. Privé collectie

De zussen van Nassau kennen dezelfde onbedwingbare lust tot het aanleggen van tuinen als hun moeder Amalia

ALBERTINE ALS ARCHITECT

De bouw van Oranienstein in Diez startte in 1671 en liep meteen al vertraging op door de oorlog met Frankrijk. Rentmeester Wiezell had de leiding maar 'im groszen und ganzen war Albertine ihr eigener Architect [....] dass die Baumeister nur die Ideen der Bauherrin auf dem Papier zum Ausdruk zu bringen brauchten. Sie schikte Pläne, ja sogar Modelle so dass man ihre Absichten und wünsche durchaus nicht missverstehen konnte.'

Slot Oranienstein in 2013. Foto Gemeente Diez

Oftewel, Albertine fungeerde als architect en haar bouwmeester beperkte zich tot het op papier zetten van de ideeën van Albertine. Zij liet zelfs modellen vervaardigen om misverstanden te voorkomen. Rentmeester Wiezell berichtte bijvoorbeeld op 19 november 1674 aan Albertine Agnes dat er 23 haarden nodig waren en dat hij om een tekening vroeg waarnaar de ramen vervaardigd zouden moeten worden. Nadat in 1683 de laatste veranderingen hadden plaats gevonden, begon het stofferen en inrichten van de kamers en zalen. De volgende zomer was het vrouwenpaleis klaar en resideerde Albertine Agnes voor het eerst op Oranienstein.

BAROKKE VERBOUWING

Als visuele bron bleef de façade van het slot over. Dat dateert voor een groot gedeelte uit 1709, na de verbouwing tot barokslot door haar schoondochter Henriette Amalia. De gevel van het *corps-de-logis* is voorzien van een middenrisaliet die met een halfronde fronton is bekroond. De begane grond heeft zeven open arcades met robuuste Toscaanse pilaren in rustica uitgevoerd, die misschien letterlijk zijn gebaseerd op de oude kloostergang. De nok van

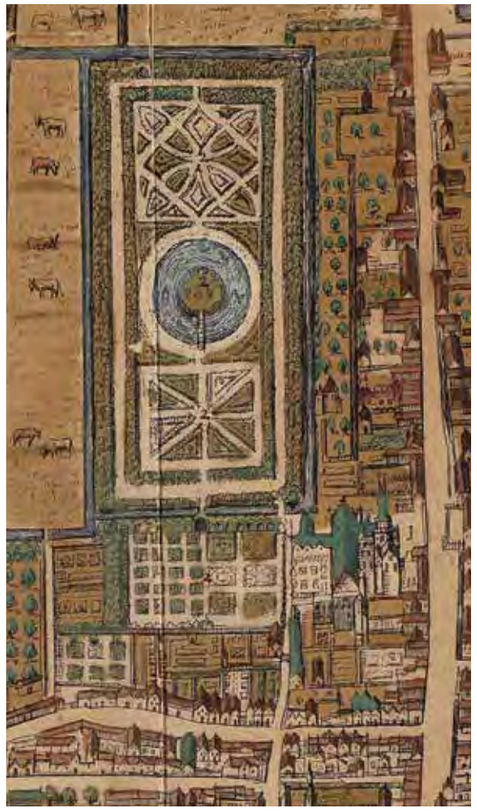

Uitsnede van de kaart van Den Haag door Johannes Janssonius, 1617 met paleis Noordeinde en de tuinen. Haags Gemeentearchief

Inspiratiebron waren de paleizen van hun vader Frederik Hendrik

het fronton is versierd met twee barokke guirlandes met in het midden een zonnewijzer. Bij nadere beschouwing van de plattegrond is te zien dat de oude vormen van het klooster en de kloosterkerk een rol hebben gespeeld bij het ontwerp. Onderzoek heeft uitgewezen dat de kerk volledig en organisch in de nieuwbouw is betrokken. De beide ronde torens naast het middengedeelte zouden hier het resultaat van kunnen zijn. De rechter-of oostelijke toren heeft hele dikke muren. Hier bevond zich de apsis van de kloosterkerk. Nu is het de blauwe gouden feestzaal.

Gezicht op Paleis Noordeinde in Den Haag, naar Gerrit van Giessen. Ets rond 1730. Rijksmuseum Amsterdam

Onbekende artiest, Slot Oranienburg in 1795. Bron: wikimedia commons

Een inkijkje in het interieur van Oranienstein. Foto Gemeente Diez

HET OUDE HOF

Er zijn maar enkele afbeeldingen van Oranienstein, maar daarop lijkt het paleis geïnspireerd op Het Oude Hof, zoals dat door Frederik Hendrik in 1639 was verbouwd. Het Haagse paleis volgt het voorbeeld van de adellijke stadspaleizen in Parijs, zoals het Hotel de la Vrillière. De Oude Hof is een U-vormig gebouw met een ruim voorplein dat aan de straat ligt. De drie gevels zijn uitgevoerd in natuursteen en gedecoreerd met pilasters. Ionisch op de begane grond en Korintisch op de bel-etage. De gevel van het *corps-de-logis* is voorzien van een middenrisaliet die met een fronton is afgewerkt. De gevelwand is negen traveeën breed. De vensters van de bel-etage zijn aan alle drie de gevels rondom het voorplein eveneens bekroond met een fronton. De beide vleugels hebben op de begane grond een open arcade met ionische pilasters en vensters met frontons. De galerijen lagen haaks op de voorgevel op de eerste etage en hoorden bij de appartementen. De gelijkenis met Hotel de la Vrillière dat Van Campen een gepast voorbeeld voor Het Oude hof achtte, blijkt sterk uit de U-vorm van het voorplein, de arcades en gevelopbouw. Albertine Agnes 'im groszen und ganzen ihr eigener Architect' zocht architectonisch aansluiting bij Het Oude Hof om daarmee een huis van allure, dat paste bij haar afkomst, te bezitten.

BRONNEN

K. Bechler, *Schloss Oranienbaum Architektur und Kunstpolitik der Oranierinnen in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Halle 2002.
C.W. Fock, 'Princes of Orange as patrons of Art in the 17th c.' in: Apollo 110, 1979.
F. Jagtenberg, *Willem IV, Stadhouder in roerige tijden, 1711-1751*, Nijmegen 2019.
F. Storto, *Oranienstein*, Koblenz 1986.
J.J. Terwen en K.A. Ottenheym, *Pieter Post (1608-1669)*, Zutphen 1993.

PRAKTISCHE INFORMATIE

Schloss Oranienstein ligt op militair terrein en is daarom alleen op aanvraag (met identiteitsbewijs) en onder begeleiding van een gids te bezichtigen. Meer informatie op www.vgdiez.de onder 'tourismus' > 'sehenswertens'.
Schlossmuseum Oranienburg ligt in de buurt van Berlijn en is als museum goed toegankelijk. Ook Schloss Oranienbaum bij Dessau is als museum opengesteld. Voor meer informatie raadpleeg de websites van beide musea. Schloss Oranienhof is in de negentiende eeuw afgebroken.

BEWONER OF BEHEERDER VAN EEN KASTEEL OF BUITENPLAATS? DOE MEE MET DAG VAN HET KASTEEL

TWEEDE PINKSTERDAG 1 JUNI 2020

DEEL UW PRACHTIGE ERFGOED OP DEZE DAG

HELP MEE HET DRAAGVLAK VOOR BEHOUD VAN PARTICULIERE KASTELEN EN BUITENPLAATSEN TE VERGROTEN

LAAT ZIEN DAT ER OOK PARTICULIER BEWOONDE KASTELEN EN BUITENPLAATSEN ZIJN

BEZET & BEVRIJD

KASTELEN EN BUITENPLAATSEN IN 1940–'45

Sluit u aan en ontvang belangstellend publiek. Maak een programma. Bedenk wat u uw bezoekers wilt laten zien: stel bijvoorbeeld de bijgebouwen open. Of verzorg op aangekondigde tijdstippen een rondleiding. Toon bezoekers hoe u woont en werkt. Let op: u hoeft niet uw huis open te stellen.

Meer weten over deelname? Kom dan 20 maart naar onze Inspiratiedag in het monumentale Eemklooster in Amersfoort!

- Advies en tips bij organisatie
- Volg nuttige workshops
- Breid uw netwerk uit

DAG VAN HET KASTEEL WORDT GEORGANISEERD DOOR DE NEDERLANDSE KASTELENSTICHTING

WILT U EERST WAT MEER INFORMATIE OVER UW DEELNAME? MAIL NAAR INFO@KASTELEN.NL OF BEL 033 51 00 577. (OPNIEUW) DEELNEMEN? GA NAAR WWW.DAGVANHETKASTEEL.NL/DOE-MEE

DAG VAN HET KASTEEL · NEDERLANDSE KASTELENSTICHTING · FONDS VOOR CULTUURPARTICIPATIE · provincie Overijssel

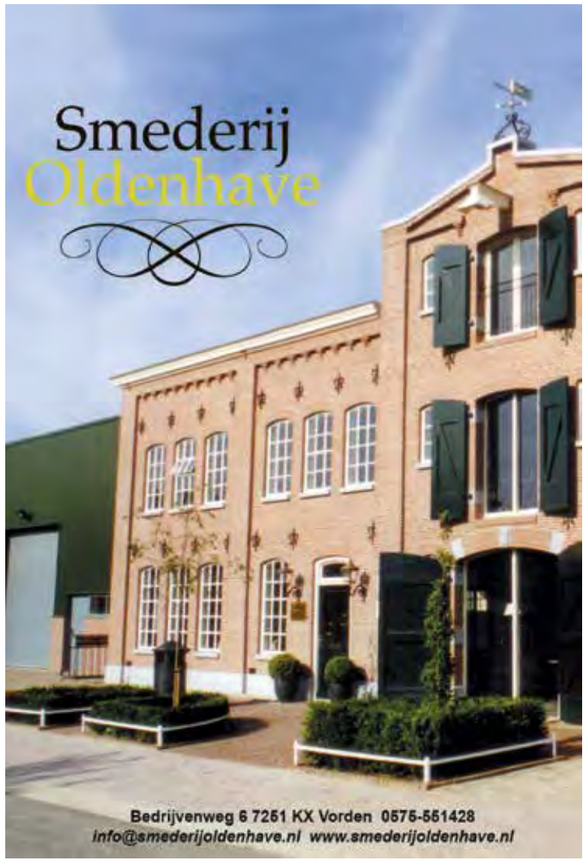

HOUT VAN HOUT
parketvloeren
conserveren
renoveren
restaureren
www.houtvanhout.nl

www.lampenvantoen.nl

Lampen van Toen levert replica gevellantaarns voor monumenten, grachtenpanden en buitenplaatsen.

Verborgen en gekoesterd

Fotografie Wies den Ouden

Veel oude oranjerieën zijn verdwenen of hebben hun functie verloren als 'Winterplaats' voor de oranjeboom. Niet op Twickel: de achttiende-eeuwse Oranjerie is bewaard gebleven en nog steeds in gebruik, voornamelijk voor het onderbrengen van haar verzameling eeuwenoude citrusbomen. Twickel bezit nu 29 oude citrusbomen en ruim 50 jonge bomen. Enkele zijn inmiddels meer dan driehonderd jaar oud en dat maakt het tot een uniek ensemble in Nederland. Omdat ze genetisch zeer waardevol zijn, maken de oranjebomen samen met die van Paleis Het Loo deel uit van de Nationale Plantencollectie en genieten ze een beschermde status.

In het najaar worden alle bomen en planten in de oranjerie opgesteld om de koude herfst- en wintermaanden te overleven. Dit gebeurt onder verantwoordelijkheid van de tuinbaas van Twickel. Vroeger kostte dit een week tijd; met de moderne hulpmiddelen van tegenwoordig gebeurt het binnenzetten binnen één dag. Een aantal grote kuipen wordt op hoge plantentafels opgesteld om de ruimte binnen de oranjerie efficiënt te gebruiken. In december-januari worden de citrusvruchten geoogst. Na IJsheiligen, medio mei, gaan alle bomen en planten weer naar buiten.

Fotograaf Wies den Ouden bezocht de oranjerie en licht haar foto's toe. 'In de wintermaanden staan de citrusbomen, planten, oleanders en palmbomen van het landgoed Twickel verborgen voor het publiek in de oranjerie. Hier worden ze gekoesterd door de tuinman. Een lichtinval tovert de oranjerie om tot een stilleven. Hier en daar waan ik me in een tropisch woud. Ik ga naar buiten en wandel verder door de tuinen, een ware oase van rust. In het voorjaar ga ik terug, als de citrusbomen weer buiten staan, in een keurige rij.'

Bron en meer informatie over bezoek: www.twickel.nl/home/landgoed-twickel/de-tuinen/oranjerie/

Oranjerie, Landgoed Twickel

Wisseling van de wacht

Jephta Dullaart

Fotografie: Helene Blaak op landgoed Pijnenburg

Dubbelinterview met Per Insinger en Robert Croll, respectievelijk de vorige en de nieuwe voorzitter van Vereniging Particuliere Historische Buitenplaatsen (VPHB)

Afgelopen voorjaar nam Robert Croll de voorzittershamer over van Per Insinger in het bestuur van VPHB. Na zijn vier jaar durende voorzitterschap heeft Insinger genoeg om op terug te kijken. Aan Croll de taak om VPHB voor te bereiden op de toekomst.

Per Insinger trad zes jaar geleden toe tot het bestuur van VPHB. Hoe beschrijft hij de situatie waarin de wereld van particuliere historische buitenplaatsen zich aan het begin van zijn bestuursschap bevond?

INSINGER: 'VPHB heeft perioden gekend waarin er veel tijd werd besteed aan gezelligheid en aan het onderhouden van contacten tussen de particuliere eigenaren van historische buitenplaatsen onderling. Ik vond dat de gezelligheid ondergeschikt moest zijn aan het lobbywerk en aan het opkomen voor de belangen van eigenaren van historische buitenplaatsen. We hebben het accent verschoven van gezelligheid én lobby naar lobby én gezelligheid.'
Volgens Insinger zijn niet zo zeer de historische buitenplaatsen veranderd, maar de kijk van de omgeving op dit cultureel erfgoed: 'De dynamiek in de wereld rondom de buitenplaatsen is flink toegenomen. Ik zie dat de overheid voortdurend de regelgeving aanpast om in te spelen op de snelle veranderingen. Aan het begin van mijn bestuurstermijn was het veld op orde. Er was goede en consistente regelgeving met de Monumentenwet uit 1960 en de fiscale aftrek voor monumentenpanden. Dat was een duidelijk systeem, dat goed functioneerde. Halverwege mijn bestuursperiode heeft de regering besloten om dit systeem op de schop te nemen. Daarbij zijn naar mijn mening een aantal grote weeffouten gemaakt. De consequenties zijn nog niet zichtbaar, maar zullen veel ernstiger uitvallen dan voorzien.'

Afgelopen mei nam Robert Croll het stokje over. In de *Indian Summer* van een lange carrière in de rechtspraak is hij een relatieve nieuwkomer in de wereld van historische buitenplaatsen. Wel woont Croll met echtgenote Cathrien van Verschuer al meer dan twintig jaar op Huis Oolde, een historische buitenplaats in de Achterhoek. Wat zijn de eerste indrukken van de nieuwe voorzitter?

CROLL: 'Allereerst oriënteer ik mij op de wereld waarin VPHB zich beweegt. Hoe is de belangenbehartiging georganiseerd? Is dat effectief en doelmatig? Die wereld komt mij nogal versnipperd over: monumenten die al dan niet particulier zijn bewoond, wel of geen rijksmonument zijn, molens, boerderijen, monumentale grachtenhuizen en wat dies meer zij. Wie heeft welk belang, waar liggen de verschillen? Maar vooral óók: waar liggen de overeenkomsten, wie is de smaakmaker en wie heeft in dit veld waarlijk invloed? Ik weet niet of het de werkelijkheid benadert, maar soms lijkt het dat het veld zich vooral richt op de verschillen en niet op de overeenkomsten. Waarom zijn er zoveel aparte postzegeltjes, ijsschotsjes en eilandjes? Stel je je als sector verdeeld op, dan is zeker dat de politiek en in het kielzog daarvan de beleidsambtenaren hun goddelijke gang kunnen gaan.
Terwijl je in alles tegenwoordig te maken hebt met 'Den Haag'. Gelet op de geringe omvang van VPHB, hoort daar bij dat je op zoek gaat naar samenhang, verbinding en uiteindelijk naar een betrouwbare samenwerking om je maatschappelijke relevantie te versterken. Dat lijkt mij de opdracht die de leden van VPHB mij bij mijn benoeming tot voorzitter hebben meegegeven.'

Het woord is gevallen: maatschappelijke relevantie. Iedere instelling of particulier initiatief dat zich bezighoudt met cultureel erfgoed moet tegenwoordig zijn of haar maatschappelijke relevantie aantonen. Hoe doen de historische buitenplaatsen dit?

INSINGER: 'Ooit stonden er 6.000 kastelen en buitenplaatsen in Nederland; daarvan zijn er nog een kleine 600 over. Afgezet tegen de totale bouwvoorraad hebben we het over een fractie. Maar de impact van dit hele kleine percentage bijzondere gebouwen op de uitstraling en kwaliteit van de leefomgeving is vele malen groter. Buitenplaatsen zijn de juwelen van het buitengebied. Op toeristische posters zie je nooit een Vinexwijk of een industrieterrein, maar altijd een kasteel of buitenplaats. Het zijn de lokkertjes van het buitengebied, en dat maakt ze per definitie maatschappelijk relevant.'

CROLL: 'Professor Paul Schnabel, toen nog lid van de Eerste Kamer, en dus politicus, legde onlangs op onze ledenvergadering de vinger op onze kwetsbare en enigszins zere plek. VPHB prijst zich gelukkig met de ondersteuning vanuit de Vrienden PHB; dat sterkt ons geweldig in onze positie, maar dat is nog niet genoeg. In een democratie gaat het om volume en aantallen, hoe goed ons belang ook door de rijksoverheid te financieren zou zijn. Maar het gebeurt niet, omdat het in ons geval niet om massa en relevante aantallen gaat.

VPHB

Vereniging Particuliere Historische Buitenplaatsen (VPHB) bundelt de krachten en kennis van eigenaren van rijksmonumentale historische buitenplaatsen, zodat ze zich samen sterk kunnen maken voor behoud en beheer. Daarnaast vertegenwoordigt VPHB bij het publiek en in de politiek het belang van historische buitenplaatsen voor onze leefomgeving.

De vereniging schuift als gesprekspartner aan bij overleg met de overheid. Historische buitenplaatsen die eigendom zijn van een particulier of een particuliere organisatie, kunnen in aanmerking komen voor lidmaatschap van VPHB. In Nederland staan ongeveer 550 historische buitenplaatsen, waarvan circa 300 in particulier bezit zijn. Daarvan zijn er 215 lid van VPHB.

De rapporten die in het interview worden genoemd zijn te downloaden op www.vphb.nl en zijn:
- *Particuliere instandhouding van historische buitenplaatsen*, juni 2015, door Witteveen+Bos in opdracht van VPHB
- *Maatschappelijke baten van instandhouding van complex historische buitenplaatsen*, 6 april 2018, door Witteveen+Bos in opdracht van VPHB

Per Insinger (links) en Robert Croll (rechts)

Los daarvan vrees ik met Schnabel dat de boodschap 'wij wonen akelig mooi, maar zijn toch hulpbehoevend' in Den Haag niet erg overtuigend overkomt. Met deze realiteit hebben we te maken. Daar moeten we eens goed naar kijken. Wat is onze 'meest aantrekkelijke kant voor de camera'?
Insinger wil graag benadrukken dat die maatschappelijke relevantie inmiddels onomstotelijk vaststaat. 'Met goed onderzoek en goede rapporten (Witteveen en Bos, 2018) kunnen we aantonen hoe belangrijk de historische buitenplaatsen zijn: economisch, sociaal en cultureel. Elke euro die men investeert in buitenplaatsen verdient de maatschappij dubbel en dwars terug: het levert de gemeenschap namelijk 3,50 euro op. De problematiek is, dat van die baten slechts één procent terugkomt bij degenen die investeren in de instandhouding. Het rapport legitimeert volstrekt een extra impuls van de overheid én de maatschappij om de particuliere eigenaren bij te staan in hun instandhoudingstaak. De beste hoeders van het rode en groene erfgoed zijn de particuliere eigenaren, omdat zij kosteloos als vrijwilliger en liefhebber hun eigen erfgoed met hart en ziel in stand houden.'

De beste hoeders van het rode en groene erfgoed zijn de particuliere eigenaren

Welke zaken zijn in positieve zin veranderd ten opzichte van vier jaar geleden en welke 'hoofdpijndossiers' zijn nog niet opgelost en schuiven dus op het bordje van Croll?

Insinger vreest dat het grote 'hoofdpijndossier' nog moet komen: 'De overheid wil de particuliere eigenaren aan het subsidie-infuus leggen. Dat neemt alle onafhankelijkheid en individueel ondernemerschap bij de eigenaren weg. Met de fiscale aftrek en een klein beetje subsidie konden de particulieren als liefhebber van hun eigen monument heel goed uit de voeten. De overheid dringt ons nu een eenheidsworst op. De volgende stap zal zijn, dat de subsidiegever meer invloed wil hebben, nog meer gaat voorschrijven hoe wij onze huizen in stand moeten houden. Dat betekent een nog verdere uitholling van het eigendomsrecht. Er is straks geen plek meer voor een individuele visie op de instandhouding door particulieren, dat is een gevaarlijke ontwikkeling.'

CROLL: 'Ik kom graag nog even terug op het punt van draagvlak, en of wij erin slagen voldoende gehoord te worden. Waarom maken we de lijst van bijzondere buitenplaatsen en landhuizen niet groter, zodat het democratisch belang toeneemt? We beschouwen ons misschien wel als de *crème de la crème* van de woonhuismonumenten die bescherming en ondersteuning nodig hebben. Maar dit is tegelijkertijd onze kwetsbaarheid. Daarom is het goed om kritisch te zijn naar jezelf: waarom is het VPHB niet gelukt om de politiek ervan te overtuigen dat de fiscale aftrek in stand moet blijven? Kennelijk lukt het niet om een goed beeld van ons zelf neer te zetten of voldoende massa aan ons te binden. Maar in een dichtbevolkt land als Nederland moet men zich goed realiseren dat als er stukken van een landgoed worden weggesneden voor de bouw van een Vinexwijk of industrieterrein, deze bijzondere kwaliteit in onze leefomgeving voor altijd weg is.'

Ongeveer de helft van de particuliere buitenplaatsen wordt nu bewoond. Is in de ogen van VPHB bewoning een *sine qua non* voor de instandhouding van dit cultureel erfgoed? En zo ja, wat is er voor nodig om bewoning blijvend mogelijk te maken?

INSINGER: 'Gaat het om het behoud van het gebouw of om het bewaren van de verhalen en de herinneringen aan hoe zo'n huis bewoond werd? Vanaf de straat zie je het verschil niet, maar zodra je binnenstapt wel: heeft dit huis een ziel of is het een decor? Buitenplaatsen zijn de verzinnebeelding van een stukje historie en creativiteit. Het is de keuze van de maatschappij om dat in stand te houden of niet. Wat wringt is, dat er genoeg bewoners zijn die dag en nacht bezig zijn met de instandhouding van een historische buitenplaats, als echte liefhebbers. Maar als particulieren dan vragen om ruimere exploitatiemogelijkheden, krijgen ze geen medewerking van de overheid. Er wordt van ons verwacht dat we het erfgoed in stand houden, maar tegelijk worden we enorm beknot in het financieren ervan.
Ik sluit niet uit dat particuliere bewoning te duur en te omslachtig wordt in de toekomst.
De jongere generatie zegt nu al: laten we er maar een café van maken, dan gaan we er geld mee verdienen. Het middenveld van families die op buitenplaatsen wonen, raken we kwijt.'

CROLL: 'Ik sluit me aan bij wat Per naar voren brengt. Kinderstemmetjes moeten klinken in de gang, een driewielertje in de tuin van een buitenplaats misstaat niet; daar wordt dus geleefd. Maar wis en waarachtig, wij moeten openstaan voor wat de maatschappij met recht en rede van ons vraagt. Wat kunnen wij, bewoners van historische buitenplaatsen, leveren? Het is goed om een bos of park open te stellen en misschien ook zo af en toe privé-stukken van het eigendom te delen. Ik begrijp goed dat sommige bewoners en families dat als een bedreiging of een onwenselijke ontwikkeling zien, maar dat hoeft het niet te zijn, als je de balans weet te bewaren tussen toegankelijkheid van het erfgoed en de privacy van de bewoner.'

Tot slot een onderwerp dat zeer actueel is in de erfgoedsector: verduurzaming van monumenten. Welke visie hebben jullie hierop?

INSINGER: 'Ik ben van mening dat te veel bouwkundige aanpassingen om een monument duurzaam te maken ten koste zullen gaan van het oorspronkelijke

Restauratie van buitenplaats Ockenburg. Foto Léontine van Geffen

Kinderstemmetjes in de gang en driewielertjes in de tuin horen er bij

karakter en het gebouw zullen aantasten. We praten over een woningvoorraad van 0,01 procent. De impact is zo klein, dat dit een grote aantasting van de authenticiteit niet rechtvaardigt. Zo'n huis moet je zoveel mogelijk laten zoals het bedoeld is. In de winter doe ik een extra trui aan en gaat de helft van het huis voor een half jaar op slot.
Aan de andere kant zijn de kosten van een prettig binnenklimaat natuurlijk enorm hoog. Vanuit dat oogpunt is verduurzaming heel wenselijk. Dan is vervolgens de vraag: hoe doe je dat? Mag je dubbel glas in een monument zetten? Nu mag dat niet. Maar stel dat straks opeens wel alles mag. En over tien of twintig jaar hebben we een hele andere visie op duurzaamheid, maar ondertussen hebben we het historische karakter van onze monumenten ernstig aangetast. Is dat dan duurzaam?'

CROLL: 'De energieleverancier merkt Huis Oolde aan als 'grootverbruiker'. Wij verstoken 8,2 keer het normale gebruik van een modaal Nederlands huishouden. Dat zet je aan het denken en niet slechts *pecunia causa*. Weet daarbij dat wij de cv in ons huis slechts in de vroege ochtenduren stoken; de rest van de dag houden wij het leefbaar met trommelkachels, en ook alleen in een beperkt aantal vertrekken. Ik denk dat dit op veel andere particulier bewoonde historische buitenplaatsen niet anders zal zijn. Daarom hebben we geen keuze en moeten we met dit thema aan de slag. De werkgroep DUET (DUurzame Energie Transitie, red.) is bezig met een enquête over de energiekosten en welke maatregelen – die het historische karakter niet aantasten – genomen kunnen worden om zo energiezuinig mogelijk te zijn. Als we geen maatregelen nemen, dan zou het in de toekomst wel eens financieel en maatschappelijk onmogelijk kunnen zijn om in de winter deze huizen te bewonen. Terwijl bewoning nu juist een hoeksteen is van het behoud. Voor mij is het cruciaal te weten wat onze leden hiervan vinden.'

Eindejaarsrondleidingen Slot Zuylen

De vrouwen van de Menkemaborg
T/M 29 DECEMBER 2019
MENKEMABORG, UITHUIZEN

De viering van 100 jaar kiesrecht voor vrouwen is aanleiding voor de Menkemaborg om bezoekers een kijkje te geven in het leven van de vrouwen op de borg in de achttiende eeuw. Hoe was het om op de Menkemaborg op te groeien, te wonen en te werken? Wie waren zij, kregen ze een opleiding en waar hielden ze zich mee bezig? De dienstmeiden worden zeker niet vergeten. Archiefstukken, brieven, kasboeken, portretten en voorwerpen geven een beeld van het leven op de Menkemaborg. Ook is de tentoonstelling Onder de Loep, verborgen schatten in de Menkemaborg, te zien. **www.menkemaborg.nl**

Kerst
Aan het einde van het jaar organiseren talloze buitenplaatsen en kastelen activiteiten rondom kerst. Te veel om op te noemen. Een overzicht ervan vindt u op www.skbl.nl, maar een paar suggesties geven we hier al.

Lichtjeswandeling op Landgoed Oostbroek in De Bilt
Op zaterdag 14 december van 16.00 uur tot 19.00 uur zijn een aantal wandelpaden op landgoed Oostbroek verlicht. Meer informatie: **www.utrechtslandschap.nl**

Kerstopenstelling Kasteel Middachten
Altijd bijzonder is het om Kasteel Middachten te bezoeken tijdens de kerstopenstelling van 11 t/m 15 december. Het huis is prachtig gedecoreerd en tegen het donker, zijn er lichtjeswandelingen door tuin. **www.middachten.nl**

Eindejaarsrondleidingen Slot Zuylen
28 T/M 30 DECEMBER
SLOT ZUYLEN, ZUILEN

De laatste dagen van 2019 kunt u de sfeervolle eindejaarsrondleidingen op Slot Zuylen volgen. **www.slotzuylen.nl**

Tischbein en de ontdekking van het gevoel
T/M 19 JANUARI 2020
RIJKSMUSEUM TWENTHE, ENSCHEDE

In Rijksmuseum Twenthe kunt u een omvangrijke overzichtstentoonstelling over het werk van de achttiende-eeuwse portretschilder Johann Friedrich August Tischbein (1750-1812) bezoeken. Tischbein visualiseert als een van de eersten in zijn portretten de toen populaire ideeën over gevoel, eenvoud en het natuurlijke. **www.rijksmuseumtwenthe.nl**

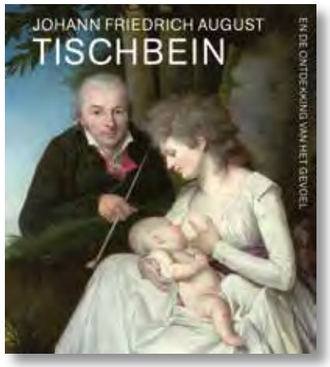

Jong in de 19e eeuw
T/M 5 JANUARI 2020
TEYLERS MUSEUM, HAARLEM

Deze tentoonstelling laat de veranderende opvattingen over kinderen en opvoeden in de negentiende eeuw zien. Jonge volwassenen werden kinderen, die kind mochten zijn. De genrestukken en portretten gaan van romantisch naar impressionistisch en vroegmodern. Bezoekers worden uitgedaagd om na te denken over hun eigen jeugd en die van hun (groot)ouders. **www.teylersmuseum.nl**

Nicolaes Maes, Rembrandts veelzijdige leerling
T/M 19 JANUARI 2020
MAURITSHUIS, DEN HAAG

In het Mauritshuis kunt u de tentoonstelling over Rembrandts meest getalenteerde leerling, Nicolaas Maes, bezoeken. In zijn schilderijen toont Maes het leven van alledag. De Luistervink-schilderijen zijn prachtige verhalen om naar te kijken. Maes was een inspiratiebron voor onder andere Pieter de Hooch. **www.mauritshuis.nl**

Pieter de Hooch in Delft. Uit de schaduw van Vermeer
T/M 16 FEBRUARI
PRINSENHOF, DELFT

Een prachtige aansluiting op de tentoonstelling van Nicolaes Maes is de overzichtstentoonstelling van de Delftse meester Pieter de Hooch, uit de Gouden Eeuw. De Hooch is beroemd om zijn schilderijen van binnenplaatsen en interieurs, vaak met een prachtige lichtval. In de tentoonstelling staan de schilderijen die De Hooch tussen 1652 en 1660 in Delft maakte centraal. Een aantal schilderijen is al jaren niet meer in Nederland geweest. De bruiklenen komen van over de hele wereld. **www.prinsenhof-delft.nl**

Barbizon van het Noorden – De ontdekking van het Drentse landschap 1850-1950
T/M 22 MAART 2020
DRENTS MUSEUM, ASSEN

De tentoonstelling toont het werk van grote kunstenaars uit de negentiende en twintigste eeuw die de natuur van Drenthe ontdekten en op doek vastlegden. Werken van onder meer Israëls, Mesdag en Van Gogh laten de unieke eigenschappen van Drenthe zien. Het Drents Museum en Het Drentse Landschap ontwikkelden een speciaal randprogramma rondom de tentoonstelling waarbij kunst, cultuur en natuur op een bijzondere manier samengaan. Bezoek ook het Grootste Poppenhuis van Nederland met een multimediatour door een huis uit de achttiende eeuw, waarbij je zelf kiest welke bewoner je rondleidt. **www.drentsmuseum.nl**

Willem Uppink, behangselschilder
T/M 30 APRIL 2020
HONIGBEETSHUIS, ZAANDIJK

In november verscheen een monografie over de Amsterdamse behangselschilder Willem Uppink (1767-1849). Van Uppink zijn vijf ensembles bewaard gebleven: op de Keizersgracht in Amsterdam, in het Honig Breethuis in Zaandijk en in een particuliere woning in diezelfde plaats. In het woonhuismuseum Honig Breethuis is een expositie over het werk van Willem Uppink, waar u het behangselensemble van zijn hand kunt bewonderen. Daarnaast wordt t/m 26 april 2020 een lezingencyclus rondom Willem Uppink georganiseerd met een zevental lezingen. De lezingen worden in Zaandijk dan wel Amsterdam gehouden, waarbij de op locatie aanwezige ensembles te bezichtigen zijn. Meer informatie op: **www.honigbreethuis.nl**

Kennis

Colleges historische buitenplaatsen en landgoederen door Hanneke Ronnes aan de Rijksuniversiteit Groningen (open inschrijving)

In het voorjaar van 2020 start de jaarlijkse collegereeks aan de Rijksuniversiteit Groningen over historische buitenplaatsen en landgoederen. De colleges hebben een sterk interdisciplinair karakter en richten zich zowel op de bewoningsgeschiedenis van de buitenplaatsen, als op de architectuur en interieurs en de bijbehorende tuinen, parken en landgoederen. De RUG is de enige universiteit in Nederland met een academische onderzoeks- en onderwijsgroep op het terrein van buitenplaatsen en landgoederen en hun grote betekenis als cultureel erfgoed. Het vak is te volgen als toehoorder of master student. Er worden een aantal colleges op locatie georganiseerd waarbij diverse buitenplaatsen en landgoederen worden bezocht en bestudeerd. De collegereeks wordt afgesloten met een veldpracticum op Landgoed Middachten. De colleges worden op vrijdag gegeven en de voertaal van de cursus is Engels (tenzij er alleen Nederlandse studenten deelnemen).
Docenten zijn prof. dr. H. (Hanneke) Ronnes en dr. C.C. (Claartje) Wesselink.

Meer informatie over inschrijving en kosten (€ 400) is te vinden op **www.rug.nl** onder 'open colleges'. De cursus start rond 1 februari 2020.

Inspiratiedag Dag van het Kasteel

20 MAART 2020
EEMKLOOSTER, DAAM FOCKEMALAAN 22, AMERSFOORT

Speciaal voor (potentiële) deelnemers aan Dag van het Kasteel organiseert de Nederlandse Kastelenstichting op vrijdag 20 maart 2020 de Inspiratiedag. Op deze dag volgt u workshops die handvatten bieden bij de organisatie van een activiteit binnen het thema Bezet & Bevrijd. Ook biedt de Inspiratiedag een moment om ervaringen en ideeën uit te wisselen en uw netwerk te vergroten. U bent van harte uitgenodigd.
De dag is bedoeld voor alle eigenaren, beheerders, medewerkers en vrijwilligers van kastelen en buitenplaatsen. Deelname aan de inspiratiedag is kosteloos en verplicht u tot niets. Aanmelden is wel verplicht en kan op **www.dagvanhetkasteel.nl**.

Eemklooster in Amersfoort

Ronde Tafel Conferentie Cascade Tuinhistorisch genootschap

4 APRIL 2020
PALMPAASZATERDAG
BUITENPLAATS SONSBEEK, ARNHEM

Een conferentie die kennisuitwisseling, opinievorming en stimulering van onderzoek centraal stelt. Met korte presentaties van actuele kwesties, discussie en bespreking met toehoorders en conclusies.
Aanmelding via **www.cascade1987.nl**

Oproep stimuleringsprijs Carla Oldenburger-Ebbers Penning 2020

In 2009 heeft Tuinhistorisch Genootschap Cascade de Carla Oldenburger-Ebbers Penning ingesteld. Cascade riep daarmee een prijs in het leven die is genoemd naar haar oud-voorzitter en is bedoeld om jong wetenschappelijk talent te stimuleren, waarbij jong in dit geval leeftijdsloos is. De prijs gaat vergezeld van een geldbedrag van € 500.

Voor deze stimuleringsprijs komen onderzoekers in aanmerking die aan het begin van hun (nieuwe) loopbaan staan en een opmerkelijke wetenschappelijke scriptie, artikel of andere publicatie hebben uitgebracht die betrekking heeft op de geschiedenis van de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur en bovendien aansluit op de doelstellingen van Cascade. De kwaliteit wordt getoetst aan de voor de universiteiten en hogescholen gebruikelijke normen.

Inzendingen voor de prijs dienen voor 31 december 2019 binnen te zijn. Meedoen? Lees het reglement op de website van Cascade, onder Activiteiten/ Carla Oldenburger-Ebbers Penning.

Boeken

Op de burelen van de Nederlandse Kastelenstichting verschijnt elk kwartaal een stapeltje nieuwe boeken. Fred Vogelzang, wetenschappelijk medewerker van de NKS, maakt een selectie van de meest veelbelovende boeken en bespreekt deze hieronder. Benieuwd naar zijn kritische, maar onafhankelijk oordeel?

Fred Vogelzang

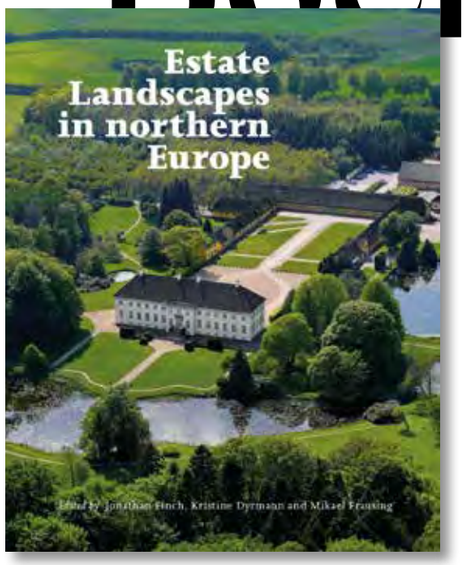

Slot Sønderborg in Zuid-Denemarken. Foto Matthias Suessen (Wikimedia Commons)

Estate Landscapes in Northern Europe

Deze bundel opstellen is afkomstig van Encounter, een groep van wetenschappers, museumconservatoren en anderen die professioneel of vanuit een grote belangstelling zich richten op buitenplaatsen in Noord-Europa. Encounter heeft de afgelopen jaren diverse congressen en studiebijeenkomsten georganiseerd en nu is er een wetenschappelijke bundel.

Overkoepelend thema is de rol van buitenplaatsen in het landschap. Het is heel nuttig om het internationale verschijnsel 'buitenplaats' over de grenzen heen te bestuderen, maar ook ingewikkeld. Dat blijkt al meteen bij de terminologie. Onze termen 'buitenplaats' en 'landgoed' vallen niet helemaal samen met 'country estate' of 'country house', terwijl in Scandinavië liever de Engelse term 'manor' als vertaling wordt gebruikt. Dan zijn er ook flinke verschillen in de rol van de rurale elite, de economie en de juridische setting, die van grote invloed zijn op de geografische rol en verschijningsvorm van buitenplaatsen.

Die verschillen blijken uit de negen bijdragen, die verspreid zijn over Zweden, Denemarken, Noorwegen, Duitsland, Nederland en Groot-Brittannië. Opvallend is de grote rol die het gangbare erfrecht in bepaalde landen speelt. Niet een erg opwindend thema, maar het geeft wel een goed beeld van de invloed van plaatselijke verschillen. Daar waar er sprake is van primogenituur, waarin dus de oudste zoon alles erft, is het mogelijk een landgoed redelijk stabiel te houden. Waar alle kinderen erven is het logische gevolg versnippering. Soms heeft de familie het geluk – of de pech, afhankelijk hoe je het bekijkt – dat door hoge kindersterfte of onvruchtbaarheid weer veel grond en huizen in de hand van één tak komen, maar vaker moeten nazaten zich tevredenstellen met percelen ter grootte van een postzegel. Een juridisch antwoord was vaak het instellen van een fideï commis, waarbij via testament de overerving naar één erfgenaam werd geregeld. Dat kon dan weer leiden tot grote spanningen binnen de familie. En uiteraard het gevaar dat de aangewezen erfgenaam jong of zonder nageslacht sterft.

Deze problematiek wordt behandeld door Daniel Menning voor het zuidwesten van Duitsland en door Arne Bugge Amundsen voor Noorwegen. De omvang van een landgoed wordt niet alleen bepaald door juridische en politieke omstandigheden. Jonathan Finch laat zien dat in het Engeland van de negentiende eeuw de grootte ook samenhangt met de bodem. Hoe armoediger, hoe meer land, want op die plekken was de grond goedkoop en was extensieve landbouw noodzakelijk. Juist daar werd echter volop geëxperimenteerd met nieuwe technieken om de opbrengst te vergroten.

Ulväng Göran stelt het belang van een landgoed als inkomstenbron in Zweden centraal. Yme Kuiper doet datzelfde voor Nederland. In Zweden is de economische waarde van groot belang, in de Republiek beleggen rijke stedelingen hun geld in buitenplaatsen, maar dienen ze vooral als 'huys van plaisance'. Het oosten van Nederland lijkt meer op Zweden, daar speelt de landbouw een grotere rol.

Al zijn er overal in Europa buitenplaatsen, hun rol en functie kunnen per land behoorlijk verschillen. Dat inzicht is zeer waardevol voor onderzoekers, maar laat ook zien dat nationale verschillen leiden tot een andere manier van omgaan met dit erfgoed. De symbolische waarde verschilt: een buitenplaats is voor een Zweed niet hetzelfde als voor een Brit. De bundel eindigt met een aanzet tot een ambitieuze onderzoeksagenda, waarbij het verschijnsel 'manor' een wereldomvattende betekenis krijgt toegeschreven. Er is nog veel te onderzoeken voordat we zelfs maar een goed beeld van Noord-Europa kunnen geven, dus de wens van Encounter de wereld te veroveren is verre toekomstmuziek.

Jonathan Finch, Kristine Dyrmann en Mikael Frausing, red.
Estate Landscapes in Northern Europe
Aarhus, 2019
ISBN 978 87 7184 519 8

Slot te Rossum. Foto: Albert Speelman, beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Een hof tot ons gerief

De geschiedenis van zeven buitenplaatsen en hun bewoners

De 'familiebiografie' is een genre dat de afgelopen decennia erg populair is geworden. *Het zwijgen van Maria Zachea* (2001) over een gewone familie in Wormer van de hand van de journalist Judith Koelemeijer, of *Het Pauperparadijs* (2008) van Suzanna Jansen over het verleden van haar familie spelend in de achterbuurten van Amsterdam en vooral in de Drentse kolonie Veenhuizen, zijn bekende voorbeelden.

Dit genre plaatst familieverhalen in een (iets) breder historisch kader en dat recept volgt ook Visser 't Hooft. Hij schetst verschillende takken van zijn familie aan de hand van hun buitenplaatsen. Aangezet door een kennis die om een foto van een voorvader vroeg, realiseerde Visser zich dat hij in de loop van de jaren veel historische familieparafernalia had gekregen van ouders, grootouders en andere verwanten die daar mee verlegen zaten. Het materiaal inspireerde hem om buitenplaatsen als rode draad in zijn verhaal over de familie-identiteit te kiezen.

De schrijver is romancier en dat is te merken. Het boek is vlot geschreven, maar de auteur veroorlooft zich allerlei terzijdes, die het in een roman goed doen, maar in een historische studie vooral vragen oproepen. Hoe historisch verantwoord zijn deze zijpaden? Vaak bekruipt me het gevoel, dat wat intensiever archiefonderzoek een aantal van zijn speculaties had kunnen oplossen. Ondanks de nadruk op de buitenplaatsen vormen sommige hoofdstukken nauwelijks meer dan een aangeklede genealogie, ook al omdat de familieband met een aantal locaties wel erg tentatief is. Het heeft voordelen dat de auteur zijn eigen familie beschrijft; hij beschikt over *inside information* die een onderzoeker van buiten mist. Tegelijkertijd bedekt hij kleine en grote schandalen met de mantel der liefde. Voor een buitenstaander is het een aardig boek met een tikje 'opa vertelt' gehalte en een wat te beperkte historische inkadering. De informatie die de auteur biedt, gaat vaak niet diep genoeg om meer dan een standaardbeeld van het leven op een buitenplaats te geven.

Caspar Visser 't Hooft
Een hof tot ons gerief.
De geschiedenis van zeven buitenplaatsen en hun bewoners
Utrecht, 2019
ISBN 978 90 8684 181 3

Zie hier mijn karakter

Dagboek van Margaretha Isabella van Ittersum (1783-1809)

Huisman, auteur van onder meer een biografie van de schrijfster Lite Engelberts, ontdekte via het onderzoek voor die biografie het dagboek van de adellijke Belle van Ittersum. Dit dagboek, door de familie met zorg bewaard en oorspronkelijk in het Frans geschreven, is uitgangspunt van deze hybride uitgave. Het levert een mooie kruising op tussen een biografie en een autobiografie.

Belle's vader, afkomstig uit een oudadellijk geslacht, was militair en trouwde een dochter van Onno Zwier van Haren, een man die vanwege een beschuldiging van incest landelijk berucht werd. Die kwestie zorgde voor een kloof in de familie. Belle's moeder overleed vroeg en vader kon of wilde zijn dochter niet zelf opvoeden. Ze werd in de kost gedaan bij een tante in Leeuwarden. Belle beschrijft haar emotionele band met die tante, maar ook dat ze zich opgesloten voelde in het beperkte bestaan dat tante kon bieden. Ze leefde op als ze met leeftijdgenoten kon omgaan en vooral op enkele buitenplaatsen van familieleden in de omgeving bracht ze fijne logeerpartijen door.

Als Belle haar vroegste geschiedenis deels herschrijft, beoordeelt ze haar jongere zelf niet altijd positief. Ze heeft er spijt van niet altijd zo netjes met haar tante te zijn omgegaan. Haar vader blijft een figuur op de achtergrond, met wie ze nauwelijks een band kan opbouwen. Dat verandert wanneer hij uit geldgebrek – hij is inmiddels zelf op de buitenplaats Het Relaar bij Zwolle gaan wonen – niet langer voor haar kost en inwoning kan betalen en Belle bij hem in huis komt. Die zuinigheid van vader is een rode draad in haar leven. Haar dagboek belicht haar ongemak altijd slecht gekleed te gaan bij de verplichte sociale gelegenheden.

Dat vader de hand zo op de knip houdt, heeft verdergaande effecten. Er wordt bezuinigd op Belle's opleiding en ook haar gezondheid lijdt er onder. Zelf spreekt ze van 'toevallen' maar uit brieven van haar latere echtgenoot blijkt dat de schuld niet zozeer bij Belle gezocht moet worden. Er wordt nauwelijks gestookt op Het Relaar en het tocht verschrikkelijk. Zelfs in de buurt van de kachels vriest het in de winter en dat is de reden dat Belle zo met haar gezondheid tobt. Stille armoede op de buitenplaats kennen we al uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Toen vestigde een deel van de oude elite zich permanent op hun buitenplaatsen, omdat ze financieel de statusrace met de *nouveau riches* in de steden niet konden volhouden.

Het leven op de buitenplaats van haar vader is voor Belle, even afgezien van zijn gierigheid, sowieso geen pretje. Niet alleen kunnen vader en dochter niet goed met elkaar opschieten, Belle voelt zich eenzaam en heeft het gevoel dat het leven aan haar voorbijgaat. Dit boek belicht heel andere kanten van het adellijke buitenleven dan meestal aan bod komen. Geen verslagen van mooie feesten, wandelingen in de tuin en het gezonde buitenleven, maar isolement, slechte bereikbaarheid in de winter, vochtigheid en kou. Ook in sociaal opzicht blijkt het leven op Het Relaar geen succes: visites bij de *standesgemässe* families zijn vaak nogal stijfjes. Ze verlangt ook hier naar contact met leeftijdsgenoten en die zijn maar sporadisch aanwezig, meestal tijdens logeerpartijen in de zomer.

Pas na lang zeuren krijgt ze haar vader af en toe zo ver dat ze een tochtje kan maken. Een reis naar Holland is een hoogtepunt in haar leven. Het is dan ook niet vreemd dat ze, sociaal zo op zichzelf teruggeworpen, verliefd wordt op de gouverneur van de kinderen van een adellijke buurman. Hoewel haar vlam van adel is, heeft hij geen kapitaal. Voor vader Van Ittersum reden genoeg om hem direct de deur te wijzen. Belle trekt zich daar weinig van aan en organiseert – soms clandestiene – 'toevallige' ontmoetingen. Zo dwingt ze een meer structurele omgang af die uiteindelijk, om een schandaal te voorkomen, tot een huwelijk leidt. Hoewel ze het ook dan niet breed heeft, voelt ze zich vrijer en gewaardeerd. Ze leeft op, maar zoals zoveel vrouwen sterft Belle in het kraambed. Een droevig verhaal, dat nog wordt versterkt door het feit dat het leven op een buitenplaats voor de hoofdpersoon allesbehalve gemakkelijk was. In de literatuur is die schaduwzijde maar weinig beschreven en het maakt nieuwsgierig naar hoe leuk het eigenlijk was, op al die kastelen en buitenplaatsen.

Buitenplaats Relaar bij Zwolle, tekening uit 1662. Atlas Schoemaker, Koninklijke Bibliotheek

Greddy Huisman
Zie hier mijn karakter.
Dagboek van Margaretha Isabella van Ittersum (1783-1809)
Groningen, 2019
ISBN 978 90 5084 202 8

Vergeten meesterwerken

Fred Vogelzang

Half opengeslagen boek *Oud-Nederland in vroege dagen*

***Het Buiten* duikt in de omvangrijke bibliotheek van de Nederlandse Kastelenstichting om vergeten maar belangwekkende boeken af te stoffen en opnieuw onder de aandacht te brengen. Deze keer richten we ons op de geboorte van de kastelenkunde: de boeken van Robidé van der Aa en Eyck van Zuylichem.**

De termen 'geschiedenis' en 'erfgoed' worden nogal eens door elkaar heen gebruikt, terwijl er subtiele maar fundamentele verschillen zijn. De geschiedenis is een manier om op onderbouwde manier wijs te worden uit het verleden, oorzakelijke verbanden te leggen en verklaringen te zoeken. Daarbij is subjectiviteit niet te vermijden, maar wordt die wel zoveel mogelijk vermeden en in ieder geval expliciet gemaakt. Erfgoed houdt zich daar juist niet mee bezig: erfgoed is de wijze waarop geschiedenis wordt gebruikt in het heden. Erfgoed is dat wat we bewust bewaren voor onszelf en de volgende generaties. Daarbij is het minder van belang dat zaken objectief worden verklaard, het gaat om zelfrepresentatie.

Er zijn dus meer manieren om met het verleden om te gaan en zowel de erfgoed- als de historische benadering spelen vanaf het begin een rol in de kastelenkunde. Geschiedenis als wetenschap ontstond pas in de loop van de negentiende eeuw en in die periode zien we ook de geboorte van de kastelenkunde.

Misschien wel de eerste die kastelen op een onderbouwde manier ging beschrijven was de dichter en advocaat Christianus Petrus Eliza Robidé van der Aa (1791-1851). Afkomstig uit Amsterdam, publiceerde hij in 1846 *Oud-Nederland in de vroegere dagen, overgeblevene burgen en kastelen, geschetst en afgebeeld*. Dit omvangrijke boek, dat vanaf het midden van de jaren dertig werd geschreven, bestaat steeds uit een tekening van een kasteel met een korte historische beschrijving. Die beschrijvingen worden wetenschappelijk onderbouwd door 'aantekeningen', waarin Robidé van der Aa verwijst naar bestaande literatuur of mededelingen van lokale notabelen of archivarissen. Veel van die aantekeningen geven vooral de overlevering weer. Robidé beperkt zich tot nog bestaande kastelen, soms objecten die op het punt staan om te verdwijnen. Hij doet geen enkele moeite om te verantwoorden waarop zijn keuze is gebaseerd. Zo kiest hij een beperkt aantal staten in Friesland en wordt Drenthe met slechts één object nogal stiefmoederlijk bedeeld. Dit Huis ter Heyl is inmiddels verdwenen, maar niet genoemde havezaten zoals Echten, Mensinge of De Klencke bestaan nog steeds.

Robidé is niet uit op een bouwhistorisch overzicht, maar concentreert zich op verhalen van de bewoners. Als trouw Oranjefan – hij schreef een lofdicht op Willem I tijdens de Belgische Opstand en een herinnering aan het bezoek van Willem aan Friesland, toen hij in Leeuwarden woonde – was hij geheel overtuigd van het nut van de geschiedschrijving om een nationaal gevoel te stimuleren. Niet voor niets behelst zijn titel het woord Oud-Nederlandse, wat feitelijk een anachronisme is. Hij kiest dan ook verhalen die de vaderlandsliefde versterken, vandaar de opname van Hofwijck bij Den Haag. Geen kasteel, maar omdat Hofwijck is ontworpen door Christiaan Huygens kan hij diens belangrijke rol aan het hof van de stadhouders laten zien.

Robidé was duidelijk bezig met erfgoed en volksverheffing. Hij werd nagevolgd in zijn romantische benadering van het Nederlandse verleden door Jacob van Lennep en Wim Hofdijk in hun reeks *Merkwaardige Kasteelen van Nederland*. Ook in het heden heeft Robidé nog invloed: er verschijnen regelmatig *feel good* monografieën met de *faites et gestes* van de bewoners.

Misschien wel de eerste vertegenwoordiger van de historische benadering van kastelen is Frans Nicolaas Marcus Eyck van Zuylichem (1810-1875), die een generatie jonger was dan Robidé. De Maartendijkse burgemeester was vooral geïnteresseerd in architectuur en schreef vele boeken over Nederlandse bouwkunst. Voor de kastelenkunde is hij van groot belang vanwege zijn *Kort overzigt over de oude versterkingen en kasteelen in ons land tot op de XIe eeuw*, dat in 1855 verscheen. In deze publicatie geeft hij een historisch overzicht van het ontstaan van kastelen en hun morfologische ontwikkeling. Die aanpak was lange tijd het toonaangevende paradigma met navolgers als de hoogleraren kastelenkunde J. Renaud en H. Janssen. Meer dan Eyck echter legden ze de nadruk op een multidisciplinaire aanpak van de kastelenkunde.

Net als Robidé geeft Eyck geen criteria voor wat hij als kasteel beschouwt. Wel bezocht ook hij in persoon vele locaties, verrichte metingen en legde alles in tekeningen vast. Eyck begint, zoals in zijn tijd usance is, bij de oudheid, in dit geval de 'halve wilden' die in ons land voor de jaartelling rondtrokken en vanwege hun 'onophoudelijke onderlinge oorlogen' vast en zeker versterkingen moeten hebben opgeworpen. Hij baseert zich daarbij op veel latere voorbeelden uit Zuid-Amerika, waar, zo neem ik aan, in zijn ogen nog lange tijd van die 'halve wilden' rondliepen. Hij telt ook de ringwalburchten, die in Noordwest-Europa worden aangetroffen, onder deze vroege versterkingen.

Via de Romeinen – hij verwijst naar de opmetingen van onder meer de Brittenburg voor de Katwijkse kust – komt hij uit bij de Franken. Zich baserend op internationaal onderzoek en zeventiende-eeuwse beschrijvingen herkent hij Frankische burchten in Utrecht, Groningen en Leiden. Al zijn de dateringen inmiddels flink naar voren opgeschoven, zijn interpretaties zijn goed te onderscheiden en te controleren. De historische benadering gaat niet over feilloos de waarheid ontdekken, maar zo goed mogelijk verklaren op basis van de aanwezige kennis.

Eyck beschrijft, daarna op basis van de verschijningsvorm, de ontwikkeling van de kastelen in Nederland. Die aanpak wordt met name onder bouw- en architectuurhistorici nog steeds gevolgd. Dat de kastelenkunde in vele opzichten nauwelijks fundamenteel is veranderd sinds Robidé en Eyck, noopt tot nederigheid. Al gaan we veel meer uit van interdisciplinariteit en hebben we vooral veel nieuwe aspecten van kastelen toegevoegd, de kern – bewonersverhalen en bouwhistorie – staat nog fier overeind. Robidé en Eyck laten zien dat 'oud' niet altijd 'volkomen achterhaald' betekent.

C.P.B. Robidé van der Aa
Oud-Nederland in de vroegere dagen, overgeblevene burgen en kastelen, geschetst en afgebeeld
Nijmegen, 1841

F.N.M. Eyck van Zuylichem
***Kort overzigt over de oude versterkingen en kasteelen in ons land tot op de XIe eeuw*,**
Montfort, 1855

Christianus Petrus Eliza Robidé van der Aa, circa 1804-1836.
Rijksmuseum Amsterdam

F.N.M. Eyck van Zuylichem.
Foto: Collectie Iconografisch Bureau, RKD

Buiten en binnen

Buiten veronderstelt een binnen, binnen vindt een antwoord in buiten. We verheerlijken het 'buiten' als tuin, als natuur en landschap ten opzichte van het binnen, de stad, de muren van onze huizen, daar waar we werken. Het buiten als open en vrij, het binnen als gesloten en beperkt. Alleen de wereld ondergaan levert ons zulke onvruchtbare tegenstellingen. Pas als we ervaren, dan worden we geraakt en getransformeerd als onderdeel van het zelf maken van onze wereld. Binnen en buiten zijn samen bestanddeel van hoe we onze wereld inrichten en beleven. Hun spiegeling, als in een lemniscaat, verrijkt ons. Want onze identiteit kan niet bestaan zonder dat wij onze relatie tot beiden definiëren, hoe paradoxaal ook.

De wereld van de ervaring vraagt steeds vaker om inzichten uit onze cultuurgeschiedenis: is het niet de sleutel tot begrijpen? Binnen en buiten zijn geen vaststaande begrippen, maar worden door onze cultuur telkens nieuw geladen. 'Buiten', als tuin, natuur en landschap, speelt in onze tijd een steeds belangrijkere rol in verband met klimaatverandering, biodiversiteit, discussies over groen, plant, dier en onze eigen positie. Daarom treedt het steeds meer binnen in onze steden om nieuwe praktijken, inzichten en ervaringen te genereren.
In Frances Hodgson Burnett's *De Geheime Tuin* (*The Secret Garden*, 1911) speelt een verlaten tuin de hoofdrol. De poort naar de omsloten tuin is op slot: op het stille landgoed lijkt de rozentuin vergeten. Als het boek begint, is de natuur gehuld in winterkleed. Dat seizoen vindt een parallel in het naargeestige karakter van Mary Lennox, die als jonge wees op het landgoed arriveert. Zwervend door het huis ontdekt zij de bedlegerige jongen Colin, wiens gestorven moeder, zo blijkt later, de ommuurde tuin ooit aanlegde. Maar als Mary, geleid door een roodborstje, in de vroege lente de geheimzinnige muur ontdekt en vervolgens de sleutel tot de tuindeur vindt en het verlaten 'waste land' binnentreedt, begint een metamorfose. Geholpen door Dickon, een eenvoudige jongen die de taal der natuur verstaat, ontdekken de kinderen de tuin met al zijn planten, bomen en dieren. De verwildering nodigt uit tot spontaan tuinieren en tijdens de lente herstellen de kinderen de tuin. Allen ondergaan zij de magische toverkracht van de ommuurde rozentuin die Colin van zijn ziekte geneest, Mary's karakter harmoniseert en de drie qua afkomst en temperament zo verschillende kinderen in vriendschap met elkaar en met de tuin verbindt.

Hodgson Burnett's tuin vertegenwoordigt de essentie van het buiten dat ook een binnen is: er is de muur (afscheiding en grens, tegelijkertijd het verband met een wijdere omgeving) en de poort (toegang en openbaring). Gesloten wordt open en binnen blijkt buiten (dat is: natuur) te zijn. De tuin openbaart zijn geheim van binnenuit en vestigt zo een nieuwe verhouding tot het leven en het landschap daarbuiten. Eenmaal gerestaureerd, blijft van het geheim de magie over en wordt de ervaring van de ontdekking en actief herstel van de tuin onderdeel van het geheugen, van spiritueel besef. 'Being alive is the Magic', laat Hodgson Burnett de jongen Colin zeggen, en de implicatie is: niet alleen in de besloten tuin, maar ook daarbuiten. Daarmee is dit kinderboek een metafoor voor een wereld waarin binnen en buiten constant met elkaar in dialoog zijn om nieuwe horizonten te openen naar de verhouding tussen natuur en cultuur – en naar onszelf en onze ervaringswereld.

Dr. Erik A. de Jong
is ARTIS-hoogleraar Cultuur, Landschap en Natuur aan de Universiteit van Amsterdam

RIGO
VERFFABRIEK

Alles voor het Meesterwerk

TOPLIN AQUA

LIJNOLIE-STANDVERF

VOOR HUIDIG EN TOEKOMSTIG ERFGOED

Wij ontwikkelden speciaal voor monumentaal werk deze watergedragen lijnolie standverf voor binnen.

DOKWEG 40 1976 CA IJMUIDEN NEDERLAND +31 (0) 255 54 84 48
INFO@RIGOVERFFABRIEK.NL RIGOVERFFABRIEK.NL

Nico de Bont behoort tot de top van de markt voor restauratie, herbestemming en onderhoud van grote en kleine monumenten. Met liefde voor het vak en kennis van de nieuwste technieken werken we dagelijks aan nieuwe toekomstwaarde voor de meest uiteenlopende historische werken. **MAAK DE TOEKOMST**

nico de bont | TBI

www.nicodebont.nl